
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

२०४

पु० ६८

श्री

॥ रसतरंगीणी प्रारंभः शुभमस्तु ॥ ६८

॥ ग्रंथांतारा ॥ रविभाचंवीराघोजोष्णु शुक्र शुचि वस्त्र

Acc. NO. ~~464~~. M-1678

Title - रसतरंगिणी.

Author - भामदत्त.

date - A.D. 1628

Sub - Rhetori अलंकारशास्त्र.

folio - 24

Xerox - 49

विषयानरसे चारस्य त्वानन्दप्रदानां वहन् । एवं च शृङ्गाररसः समबोधितः ॥ मत्स्यदरूरेण शरदा सुरपरिमद्य आनयन् । विलना
सः स्वचितः ॥ सकलेश्वरस्य धर्मा धर्मैर हितस्य भो कार्मी नेपिलो कषि तायैत सरस्वति मल्लेपुरू मिति प्येवं ॥ ३ ॥
[illegible] ॥ नरेन्द्रमौलेर्नो करलुभ्यन्तः निगमं मुपहरन् शेनयपन् पहुंजंनन्नुत्तो त्रैपाणौ निपिषपन् स्वस
मितिरित्रामुखं वाक्परोमान्वैमेवनः । कृत्वा हैयंगवीनं चौकिनमपसरन् म्लेश्वश्वरः कैदिंगीता दृश्नि सिंचन्नु
नेनम्नं मिंतिलमिव नैलयन् पानुमांपातसा सा ॥ ४ ॥ नारत्याः ललसल्कान्तारश्रान्तायाः शैत्यकारिणी
त्रिपनभानुनाभूरि रसारसतरंगिणी ॥ ५ ॥ वाणीमूर्तिनीनानारेषा रसतरंगिणी । हंसाः स्तनधियस्ते
त्रयुत्क्रमन्त्रप्रतीयता ॥ ६ ॥ गिरां देवितरंगिण्यां वारय क्रूरवारणान् । यद्विष्णुत्तिज्ञो कानां मा विशेज्ञो
वाह्यस्तेन रसात्सर्वं नो वारयएवनिरूप्यते ॥ तत्र भावं लक्षयति रसानुकूलो विकारो भाव इति । वि
कारोऽन्यथा भावः । विकारश्च द्विविधः आंतरः शारीरश्च । आंतरोद्विविधः स्थायिभावो व्यभि
चारिभावश्चेति ॥ शारीरस्तु सात्त्विकभावः । तत्र मनो विकारो भावस्तथा च देहविकारेष्वदृश्यो भा
वपदप्रयोगो गौण इति तत्र तु स्पष्टमेव यत्र भावपदप्रयोगो गौण इति निगंतुम् शक्यत्वात् लक्षणानुरा
घेन लक्षणमवगम्य इति तत्र रत्न रतो भावस्यात्म भावलोपनायकत्वे सति सजाती विजातीय भावानभिभाव्यः
प्रथमः । परानन्दिता ख्यो मनो विकारो वा । स्वकलप्रधानो मनो विकारः रति वा स्थायिभावः नवात्मनावे
वरा स्वरूपेण स्वप्रकृतत्वात् । अत्रैव क्रमो यतारे बोधः । अत्र भूमिं तिलमिति निषोरात्सवं अत्रैव भ्रमना बो । त्रैविक्रम स्वरूपं धलवता भूमिस्ति
स्वतया नात्रेति भावः । रात्मात्मा रामे नगव तिष्यात्म संधाने विषयसामेन वर्तते इति रसोऽपि बोध्यः ।

नृसिंहतवन ॥ २ ॥ उत्सार सानुनावस कलनावी रस विचितः [illegible] समानक उक्तः [illegible] कल्कवत रवीनन्ता उक्तः ॥ ४ ॥

एते [illegible] चितः क [illegible]

॥ ५ ॥

कृतेरेतेरुत्कत्वात्। कुमारसंभवे रसाः कादंबर्यामिहाश्वेतायाः रघुकाव्ये अजस्य प्रलापे करुण एव
रसः। तत्र तत्र बाधनिश्चयपादिहृदयस्तु समीहाया अभावात्। पत्रमृते जीवितनाशान्तत्र शृंगार एव
रसः। बाधसंदेहस्य ग्राघसंदेहपर्यवसितत्वं समीहाया अप्रतिबंधकत्वात्। तथा च यन्नारकतरस्त्रि
न्मृतककरुण एव रसः। प्रलापः। जीवतो विनिदिष्टयोः प्रलापः शृंगार एव रसः। अतएव रसरत्नप्रदीपिकायां
करुणोदाहरणं। अयि जीवितनाथ जीवसि सन्निधायोच्छ्रितया तया पुनरिति। ननु विप्रलंभशृंगारस्य
सर्वानुरागमानप्रवासा करुणात्मकत्वात् उत्तरवेनोरपि विप्रलंभस्य करुणरसत्वमागतमिति चेत् सत्य
म्। करुणरसस्य स्पतंत्रांगत्वेनुभासमानत्वात् करुणात्मकव्यपदेशः। यथा। विरहज्वरमूर्छासापतंती नयन
नाम्बुजलेन सिच्यमाना। समवेक्ष्य रतिं विनिःश्वसंती करुणाकुलितावबन्ध्यवधूनां। ७। कृपालि
तेनिप्रसादपरिक्षणताः अवज्ञादिकृतः प्रमादप्रतिकूलः परिमितोमनो विकारः क्रोधः। प्रमोदप्रतिकू
लेति विशेषणाद्रामुखापमानितस्य रामस्य वीररसे नातिव्याप्तिः। यथा परशुरामस्य वाक्यं। नाद्यापि
स्वकरान्निकार्मुकसनाविन्यस्तहस्तांबुजः किं विक्रान्तलनाविलोचनयुगेतावृन्निमेषोदयान् यावत्साप
क्षकोटिपाटितरिपुस्कापालमौलिस्खलत् तन्मन्ध्मीमाल्यपतत्परागपटलेनैर्मितादिनिर्मितदिन। १८। किंचि

सारत्वादपरिहर्तव्यता। शौर्यदानदयान्यतरजो मनोविकार उत्साहः। वीररसस्य युद्धवीरदानवी
रदयावीरभेदात्त्रैधा। युद्धवीरोत्साहो यथा। सेनां संघटयन्धुतिं द्विगुणयन्चापं चमत्कारयन्नेत्रस्या
न्तिमुखो न विष्णुर्निजगर्द्धि रावणो रावणः। इत्युत्साहविचारमूढहृदयो देवो रघूणां पतिर्जीविमासविधिं
विनैव विशिखान्बाणासनं न्यस्यति।१६। अत्र विचारपदात्परिहरणीता। दानवीरे उत्साहो यथा। आदत्वायि
शशांककमंडलमिदं हन्त पश्यिहेमाचलं दत्ता पायद्युमणिं महीमिव कथं नो भिक्षवे दत्तवान्। इति लज्जा पाप्सवित
त्रमोरस्सलिलमालाऽणनेत्रां वृजोज्ञानामा भृगुनंदनस्तदखिलं न्यायशोऽस्वाहा।१०। पुष्पवितनुधृ
जितमित्यपरिहरणीता। दयावीरोत्साहो यथा। दुस्तारसंसारपयोधिपारं कारमान्नो भयतो जनानां सम
स्थितो कुर्सिकेटमारेः कृपांकुरः कौस्तुभकैतवेन।१९। अंकुरोपमासादपरिहरणीता। अपराधविजनर
ववित्रतसत्वादिजनितोऽपरिहरणीमनो विकारो भयं। यथा। नाद्यापि त्वपवनोपमे वितं चास्त्रवीस्वयदुनंदन
पुरः। जातमीनरखनत्रकालियो मंदमंदमसत्वमुपधम।२०। रवोपमासादपरिहरणीता। अहृद्यरसनि
स्पर्शनिस्मरणजनितामनो विकारोपरिहरणी जुगुप्सा। यथा। शार्दूलिशावकचटच्चटपाद्यमानसा
रंगसंगबलिभूमृनिरामवं दः। वासंनकारनवमारनथारुरुप्रसंगदुःखे दुःखमनिरेवनदुःखितानां
।२१।

व्याघ्रशिशुः २

५

सात्त्विकभावो लोपनायकत्वाभावात् चरमसमयपर्यन्तस्थायित्वाभावाच्च। यूनोः परस्परानुरागइतिफलितार्थः। मनोविकारस्थायिकर्षकेत यति भावः ३

इति व्याप्तिः। नन्वेतत् भावस्य स्थायित्वव्यपदेशः। तत्राह यथा। तत्र भरतः। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थं स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥ तत्र इष्टवस्तुसमीहाजनितमनोविकृतिरूपा रतिरिति।
न्द सा च क्वचिद्दर्शनेन क्वचिच्छ्रवणेन क्वचित्स्मरणेन। यथा। चक्षुर्यस्य तरूपी बलो निगदितं पीयूषपाथोधरो
स्संगपरिचारिकासु मनसि स्पृ तस्मिन्नं दोहदः संतापं तरुणि कथं कुरु कर्कशरुचिं निश्वासवाताहतिं कस्माद
सात्त्विकप्रतिरत्यं स्यनामिकरूपा निवृद्दितां५ पसर्पिष्यसि स्वविस्मयप्रसूनः कोमलः। पृ। कोमलपदादपूरिमालती। कुरुले हलतवचनवेषवैसादृश्य
स्तता मनोविकारः परिपूर्णोल्लासः। वचनवेषवैसादृश्यजनितमनोविकारो धवानातिव्याप्तिः। तत्र कुतूहलक
जनितात्वात्। यथालातचरणानां। आगच्छन्नगरोपकण्ठमिलितैरावृष्टितो बालकैः सुदन्ते परिखारि
कान्तिरस्विरैस्तोऽस्ति। समावदिनः। साकूतं सकुतूहलं चलितविधरदं पुरोदापस्यन्नं किंचिद्दुहितांस्मितं य४
जवः पायात्स्ववाचामनः॥ इ॥ तवपदादपरिपूर्णता। दृष्टविस्मेषजनितारसनलिंगितामनोविकारः परि
पूर्णः शोकः। नन्विष्टविश्लेषजनितविप्रलम्भशृंगारस्य करुणरसस्यापत्तिः। तस्यारसालिंगितत्वात्
न्नवरतिः। श्रीगोः। मयाविनाशोकोऽपिनोसमे घनैरतितथा। नवासनवदन्नवान्यः। इष्टासमीहाजनितमनोवि

एतदवाप्य प्रकाशे लावण्यतरसोका नितरूपं वसः कर्णनरसः सुधास्पदम मधुरपुनां गुजसेमहाभ। ए बेमु र्धमुग्धनयेव निनुमाख्विज आः। किमार स्मेनेमानेधत्त प्रतिव
५ धानशः। नांदूरे ऊरुत्रेय। सखेयं प्रति बापिता अनिवर्त्स्ता माऽभीनानना नानीवैः संसहरिस्थिता हि ननु मे प्राणेश्वरेः श्रीमन्निरतः जन्मभीतानां परस्ता न्न मति
संयोगः प्रकाशते।

शिल्पासीनाश्चैवेतिचमत्कारे शृंगारतया नासनत्वमिति ध्येयं ॥६॥

नर्तयन्ति पदारपरिस्खलिता ॥ चमत्कारदर्शनस्य दर्शनस्मरणजनितोऽपरिस्खलनं मनोविकारो विस्मयः ॥ यथा ॥
मुग्धं तमङ्गं नवीनसचेतसा देवानविस्मिता ॥ नमेनेव बहुगोविंदो दृष्टकणपराक्रमः ॥१८॥ नमेनेव क्रिनिपदा
स्पपरिस्खलिता ॥ शृंगारादौ चमत्कारदर्शनाद्यत्र मनोविकारः शृंगारतया तासनेन तत्र शृंगारादय एव रसाः ॥
प्राधान्येन यत्र तत्रासनं तत्राद्भुत एव रसः ॥ शृंगारतया यथा ॥ विकसत्पंकजश्रुतिपंकजावतंसकस्य यस्यानंदनी रंदृशोः
स्व...लिंदरणा ध्यानक्रियपुलकौ वैभवमिंग श्रियः ॥ तस्यास्तु रपं चराग महसः पादारविंदद्वय श्रियोऽस्ते
दं सिद्धिं तमेव च क्रिकिमिनः शिल्पं विश्वे विश्वपतीनां ॥१५॥ प्राधान्येन यथा ॥ विनासायं कोयं समुदयति नो
रम्ससुभगः किरन् ज्योत्स्नाधारामधिधिपरागिनारापरिवृढः ॥ धनुर्धत्तेस्मारेनिरयतिविकारं न न समस्तानि रातकं पं
कलइयुगलमकं नूनपतिर १६ ॥ इति भानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां स्थायिभावनिरूपणं नाम प्रथम
स्तबकः ॥ ॥ अथ विभावा निरूप्यन्ते ॥ विशेषेण भावयन्ति उल्लासयन्ति ये रसं स विभावः ॥ स च द्विविधः ॥ आलं
बनविभावउद्दीपनविभावश्चेति ॥ यमालंब्य रसउत्पद्यते स आलंबनविभावः ॥ यो रसमुद्दीपयति स उद्दी
पनविभावः ॥ आलंबनविभावो यथा ॥ प्राणस्य प्रगतिर्मूर्तिः प्रसादात् पुण्यजातिकायाः ॥ बुधिदेवतं नयनयोः
सा मम नया अपि सा सेव ॥ शृंगारस्योद्दीपनविभावः ॥ तत्र भरतः ॥ ऋतुमाल्याकारैः प्रियजनगांधर्वसे

शृयुगरूपं ५

काव्य

तालधारी ग्रंथे बैल तादयः ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ केसरंधर्धरयन्त्रमयन्द्रमौलिं विवर्तयन्बाहू ॥ नेत्रांचलं चपभयत्र

वाचितः ॥ उपवनगमनविहारैः शृंगाररसः समुद्भवति ॥१८॥ चंद्रस्यंदनादयः ऊहनीया ॥ यथा ॥ संध्याशोणांबरत्नवनिकश्या नरपतिम

भिनोत्प्रेमनगरनांदी भ्राम्यद्भ्रमरविरुतं मारिषः कोकिकालः ॥ तारापुष्पांजलिमिवकिरन्नस्तु चपन्नपुष्पकेतोर्नेपथ्ये यास्तिस्त्रु

मेप्रावेशनिसुधादापिनित्यं सूत्रधारः ॥१९॥ अथ हास्यविभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवे च्छायां ॥ ४।२३।

षश्च ॥ विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥२०॥ करुणरसस्य विभावास्तत्र भरतः ॥ इष्टजनस्य विनाशाच्छा

पात्क्लेशाच्च बंधनव्यसनात् ॥ एतैरर्थविशेषैः करुणाख्यरसः समुद्भवति ॥२१॥ बंधुदारिद्र्यादयः ऊहनीयाः ॥ वैकुआ

ते) यथा ॥ तां पश्यत भुजगपाशनिबद्धदेहमद्यापि मे यदसवो न बहिः प्रयान्ति ॥ नेत्रैर्निमीलयपश्यपश्यसि नैकतो वा दास्य

मरीयमितिविलपत्पुरुमेव ॥२३॥ रौद्रस्य विभावास्तत्र भरतः ॥ आयुधखड्गादिभावात्वैरलतनेपाच्छिद्रारणाद्भवासं नि१

ग्रामसंभवादथ द्विष्टः संजायते रौद्र ॥२४॥ वैरिदर्शनादि नैवतनादयः ऊहनीया ॥ यथा ॥ तन्वंगैर्नितिमिरद्युतिंलतवतं

प्रसर्पिविक्रम्य ॥ धामैषा भार्गवतावकी विजयते निस्त्रिंशधारानिशा ॥ युद्धं कुरु विपक्षपरु विरखलुं भो इकुंभस्थलभ्र

स्यन्तो किं कृतेनवेन परितस्ताराबलिं वर्षती ॥२५॥ वीररसस्य विभावाः ॥ तत्र भरतः ॥ उत्साहाध्यवसायादविषादित्वाद

विस्मयान्मोहात् ॥ विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम संभवति ॥२६॥ विनयबलादयः ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ लंकाधिपस्सं

यतिशंकरूनीयो दूनारिदं भापहबाहुवीर्यः ॥ इत्यालपंतं हनुमंतमेतं रामः स्मितैरुत्तरयांचकार ॥२७॥ दानवीरस्य

विविधराष्ट्राय मेय प्रकल्पति विनय बलादयः इतिर तद्वचः श्रवणेनैव त्वा चोत्तान इति भणितं

7

अतिप्रदिश्य निमात्रा सत्कलको इक्केत्साहो ध्वनितः।

विभावो यथा। वपुषि विनयं वहंति केचित्स्वसाक्षेपि चरंति चारुचर्याः। अतिथौ समुपागते सपर्यां विदधंते पश्य वयं
तु केपि संतः। २९। दयावीरस्य विभावो यथा। कथमिति विरलरूपाः कृशांगी गतो निशायां नमसि दुर्गवगाहे ग्रामणीनो वी
रुणीयाः। इति किमुस्समुत्सुस्वद्वीपरेखा निशामद्युतिमुरसि मुरारिः कौस्तुभं संबभार। ३०। ननु स्वनिष्ठ उत्साहः
रूपमुद्दीपनविभावाभेदादिति चेत्। स संउद्दीपनविभावो ज्ञायमानस्यावगमकः। स च स्वनिष्ठ एव परनिष्ठो वेति न क
श्चिद्विशेषः। अनुभावस्तु स्वनिष्ठ एवावगमकः। तस्यानुमापकत्वेन परवृत्तित्वनियमादिति। ननु दयावीरः कथं
नो करुणारस एवो न भवति। निरुपधिपरदुःखप्रहरणेच्छा दयासा च करुणया विना न संभवतीति चेत्। न। करुणा
स्य स्थायिभावः शोकः। दयावीरस्य स्थायीभाव उत्साह इति स्थायिभेदेन भेदात्। ननु दयावीरे करुणरसप्रतीतेः
का गतिरिति चेन्न सत्सं(?)। करुणया विना दयावीरस्याननुभवादिति तत्र करुणायाः अनुभावकत्वादिति। अपानक
स्य विभावाः। तत्र भरतः। विजितस्वस्य सत्वदत्ते इति संग्रामारम्भमृत्युगमनात्। गुरुनृपयोरपराधात्कृतकस्वम
पानको इप्रः। ३०। धार्ष्टिकारब्धबंधुजनस्य च यशःश्मशानदर्शनादयः कहनि। यथा। उद्यत्कांतिकठोरकेसर ॥१४॥
दलत्सा पोधरप्रस्वरद्धिद्युद्दीधितिकाननी रुतज गर्जितैः पोषभ्रमीधरीस्फूर्जत्स्कंद निर्भिन्नवसुधामा
र्गप्रविहग्रिदिषु श्रोणा श्रीवचनप्रहर्षितबलिर्भा लोकिमायारसां ३१। बीभत्सविभावाः। तत्र भरतः। अनाद

उत्तानदिशोमतानेवफलदिगंभाधर्षणा कामनितंवागोमोहकमं वानिमंत्रितपांशवः मोहिताः सर्वमाया कांपेक्षंती नदुनरसोदिस्यः

मतदर्शनेनस्वगंधरसस्य शीघ्राह्वदे दोषेश्च उद्धेऊनेश्चबहति बीनस्सरसः समुद्भवति ।३२। अथ द्यवस्तुनांस्मरण

श्रवणादयऊहनीयाः। यथापाधामधरेरश्शोककुसुमे नेत्रेः सिते रंबुजे दृतैः कुरुद्दलेफेरेः स्तरिजेः संपाद्यपुष्पांजु

लिं वौर्ज कर्णपुरंविधाय करिणां रक्तावसिक्तांगकेः भूतानां बटुभिः पुरः पुरत्निहोनृसंसमास्मते ।३३। अनुभावि

भावानत्र नरतः। पश्चन्निशयापीयुक्तं वाक्यंशिष्यवकमरूपंच। नतसंबधेरथैरसोद्भूतो नामुत्वंनवलि ।३४। मायेंत्र

ज्ञालाद्यस्यऊहनीयानपपा। उद्दामोद्दाममाद्यत्स्फिनिनटदलनोद्युक्तमाग्रस्त्रनावः सोयंरवोमुरेवोनवतुनरहरि

स्तारितादोषविघ्नः। पस्पन्नोठप्रनापोद्भटविकटसटाकोटिनिःपातितानामंनोरुणकोधराणांबहिरिनिरयुर्वि

घुनोकैनवनाः।३५। इंद्रजालंयथा। मोम्नः प्रांगणसिम्मिसंध्यकिरणंविम्मीयचिनांचलंधांतेंक्रामुणियाश्रुति

स्थिजगनानेत्राणिसंमोहयन्। नाराशोक्तिकमौक्तिकानिविहगश्रेणीरवपुष्पानागड़िंजीकस्यवाहि

करोतिवदनास्यस्वास्थ्यगामायिकः ।३६। इति भानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां विभावनिरूपणंनाम द्वितीय

स्तरंगः। अथानुभावानिरूप्यंते। रसानुभावयंत्यनुभावागोचरतांनयंतीति अनुभावाः स्फुटाको

रूपः। करणत्वेनानुभावकता। करणत्वंच कुलायोगव्यवछेदेन संबंधित्वं अनुरसेकथमनुभावकत्वंइति

चेत् रससांस्थापि भावः परिहरणीयः रसस्तस्य अंतरत्वात् शापके नवि नाज्ञानकथमित्यनुभावकस्यापेक्षाणां

निदिवं

करवालः

वः

फेनोनिमा धिकाहा तुरुनिः

६

पुनर्द्रसुवर्णकेतकीत्य नेपालो किलेक्षमानं ३

श
रसमधो

यत्वात्॥ ननु कटाक्षहास्यः कथमुद्दीपनविभावा न भवेयुः॥ दृष्टे कटाक्षादौ कामिनीमनोविकारः परिहरणे भवति।
त्यनुभवसिद्धस्यापलपितुमशक्यत्वात्। किं चालम्बनसंभृतिरपि। यथा। रचयति कुचपत्रपङ्क्तिं निरनाकृते स्मितैर्नवा स्मितैरते
रेवत वाद्यसुंदरिकिरको उज्ज्वगंधं तेतोऽन्तः पोधुलहेमकेतकदलक्षोणं दुरूपं स्थ्यायोदोषरुज्जिस्य विभावनादिह पुनः त्व
रेकिमाकांत स्विा॥ ३६॥ इत्यादय इत्थं सत्सु कटाक्षादीनां कारणत्वेनानुभवत्वं विषयत्वेनोद्दीपनविभावत्वं तथा
चात्मनि रसानुभवकरत्वेन नापि कांश्चित्कटाक्षहास्ययोरनुभावाः। नेह हि गोम्वरी नूतना कामिनीमनोविकारका
रयंतो विषयत्वेनोद्दीपनविभावा इति। ते चानुभावाः कायिकमानसाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्धा। कायिका भ्रूक्षेपा
दयः। मानसाः प्रमोदादयः। नाद्येष्वनुरंजत्वस्नानाद्य आहार्याः। सात्त्विका रोमांचादयः। शृंगारस्यानुभावा न
त्र भरतः। नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च। विविधैरंगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः। कटा
क्षभुजक्षेपादय ऊहनीयाः। यथा। मुक्ताहारः स्तनकलशयोः कर्णयोः कर्णिकारं मौलौ मालापरिणवनयादेवदृ
रन्यवारि दृष्टैमील्य समंतान्निपुनः सुभ्रुवो भूषणानि। आनत्येति प्रचलक मृल ... हरत्तः कटाक्षः॥३७॥ हास्यानु
भावाः। तत्र भरतः। विकृताकारैर्वाक्यै रंगविकारैश्च विकृतवेषैश्च। हास्यं जनयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्यः
॥३८॥ ओष्ठाधरविवरणार्द्रेननासाकपोलस्पंदनदृष्टिव्याकोचनाकुंचनादयः ऊहनीयाः। यथा। पात्रीलत्लकपा ॥५॥

इस्तंमिन्निशेषः ५ कृतौ ऊजिपुरारध्वनितौ।

नमंज नमिरंपीयूषभानोः कलावती ठसफुर्णमणिफलिपतेः संपायतस्यांशिखां। सायंदीपविधिं वितन्वति शिशौ ममंदहसं

स्पानयाक्षिचिकंचरपांग मंगऊ स्त्रिया दष्टिः समारोपिता॥ ३९॥ करुणरसानुभावास्तत्र भरतः। निःश्वसितश्वसनरु

दितमोहितन्नला पपरिदेवनेश्रवा।अभिनेयः करुणरसो देहाभिघातादिभिश्चैव॥ ४०॥ मुखशोषमोहाश्यरू

नीपाः यथा॥ तानेनिर्गच्छतिगणपनोभाकमधापितस्यावाचंदव्यास्तऊ तिशिथिलकंकणेनैव दोर्ष्णा।साधा

प्याद्दीनवनितकन्यार्णर्पिपारीरपंकोनेत्रेनिर्यन्नरपूपस्तिनुपुनः कज्जलंस्रेयमे तिः॥ रौद्ररसानुभावाः तत्र भ

रतः। नासाद्दरणसंकलशिरसः कंपेकरम्युनिपीषः। घोररथ विशेषस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः॥ ४१॥ नृकुटी

रंगोष्ठपीड नास्यकहनीया॥ यथा। येत्भीमेनृबवभृऊढी घनखवंरंतनिः पीडितोष्ठंविक्षिप्ताश्योस्निविधा

नत्वबद्धनचमत्कारनोऊः करीद्रा। तेषामेषाकपोलादिवभपविधुताका चोदुद्दीपजन्माबिंबपीयूषभानो

मधुकरपटलीलांछनस्पष्ठलेन॥ ४३॥ वीररसानुभावाः तत्र भरतः। शौर्यवीर्यधैर्यैरुत्साहपराक्रमप्रधाने

श्च॥ वाक्यैराक्षेपयुक्तैर्वीररसः सम्यगभिनेयः॥ ४४॥ नन्वनौ इस्परसस्य ज्ञापकः। शारीरधर्म

सर्वत्रउ एवन्नविनुमर्हति। अतएवौकारस्तथा च धैर्यत्क्रिया दानशरीरधर्मो इति चेत्सर्वं। धैर्यपदेनवाचस्या

विनयरानास्यकहनीयाः २ इत्याभरेयपशेरया पशोवीरस्पाशिवस्पदः। नियसनगोऊजेनन्नपाययामासतंविधुंरतिपुराएत्र सिद्धाभ्रिस्वमारव्याता॥ २

...कुन्तेन
यापशेरया
...स्वामिका
...कपरखेनु
...तयावीता
इतिभारुया
ना ५
संयामः ५
सर्वत्रउ

भाव... उक्तः॥ उत्साहपदेनाश्रुपुलकादयो लक्षिताः। यद्धानुभावश्चतुर्विधः। तत्रमानुसोप्यनुभावउ
क्तः। सत्वज्ञायमानएवबाणमकः। सत्वमानसम्बेंद्रियकश्चेतिनविशेषः। विनयबलादयोप्युहनीयाः
युद्धवीरानुभावो यथा॥ अग्रेवासवजित्समस्तसमरव्यापारदीक्षागुरुः। पार्श्वेतिस्यविपक्षपक्षहृदमनङ्क्ष
ञाधुनो रावणः। इत्थं जल्पति सर्वतः परिजने संध्यास्मृतिं कुर्वन्तः श्रीरामस्य पनकुंभकस्यपवनेभग्नः
स कोपि कः ॥४४॥ दयावीरानुभावो यथा॥ ध्वान्तस्तोमधरेजगद्भयकरे पाथोधरे वर्षति क्रोशत्या ६
कुलवत्सगोकुलदयादीनेक्षणः केशवः। हस्तन्यस्तमहीधरस्तुतिविधानेवांगुलीपृष्ठवेस्व
स्तं वेणुमुरीकरोति नतनोः स्वास्तं वह संमुखं॥४६॥ दानवीरानुभावो यथा॥ अद्यास्यन विधेहि गच्छ
नगृहात्सर्वी सम्प्राज्ञनं याचे किंतु नैवं तमेतदखिलं कोन्यस्तदाखम्यतां। दासश्चेदहमस्मि
[illegible]
चेकसुमंती सर्वेविसंगृह्यतांस्वर्णं चेकुरुदक्षिणाधनपतेरानीपसपापद्यते॥४७॥ भयानकस्यानुभा
वाः। तननुरनः। करचरणनेत्रमस्तकसर्वांगिणां नामकंपनेश्चेव। शुष्कोष्ठतालुकंठेनयानको नि
समभिधेयः॥४८॥ रोमांचवदनवैवर्ण्यस्वरनैसादयोप्यूहनीयाः। यथा। यस्त्वत्रस्तत्वत्राव ॥६॥

इसमेमितिशेषः रूपां अजितुगरघ नितं।

नमंकुलमिदंपीयूषभानोः कलावत्तीहलसकुलमिलिंकूलिमतेः संपायत्स्याशिरवा।।सायंदीपविधिं वितन्वतिशिशौममंदहसं

स्यानेयाकिंचिंकवरपांगभंगउं स्निग्धादृष्टिः समारोपिता।। ३९।। करुणरसानुभावास्तत्र भरतः।। निःश्वसितश्वसनरु

दितेमोहिवृत्ताप परिदेवनैश्च।। अभिनेयः करुणरसोदेहाभिघातादिभिश्चैव।।४०।। मुखशोषमोहहास्यकरु

णीपानप्रेथा।।नानेनिर्गच्छतिगणपनोभाकमयाणपितस्याबावादस्याास्तउं निश्चायितं कंकणेनैव दोर्ष्णा।। सद्या

स्याद्री नवनितकन्यानेपीपातीरपंकोनेत्रे निर्यत्नपूपत्निनुपुनः कज्जलंस्वेश्यमे निः।।रौद्ररसानुभावा।।तत्र भ

रतः।।नासग्रहरणसंकलेशिरसःकंपेकरम्प्रनिपाषेः।।घोरेरथविशेषैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः।।४१।।भृकुटी

दंनोष्ठपीडनास्यकहनीयाः।।यथा।।येस्मै भीमेनवधभृकुटी घनरवेदंतनिःपीडितोष्ठंविहिताव्योम्नि विंध्या

चलवदुलचमत्कारनोरुःकरीन्द्रा।।तेषामेषाकपोलादिवमपविधुताकाचीदुडुीयजम्भाविबंपीयूषभानोे

र्मधुकरपटलीलांघनस्पष्टुलेन।।४२।।वीररसानुभावा।।तत्र भरतः।।शौर्यवीर्यधैर्यैरुत्साहपराक्रमप्रधानै

श्च।।वाक्यैराक्षेपयुक्तैर्वीररसः सम्यगभिनेयः।।४४।।नन्वनौ इत्यरसस्य ज्ञापकाः शारीरधर्मा

एवान्तविनुमंहीनां।।अतएवौकास्तथाचधैर्यतिशाहीनशरीरधर्मो दीनेवत्सं।।धैर्यपदेनवाचस्पा

विनयसानास्यकउस्नीमाः २ इत्यो नरेयशोक्षया पणोविंदस्पादिवः स्वयं।। नियसनरगो ऊजेनत्रपाशयामासतंविंगुरुतिपुराणप्र

सिद्धिमाश्रिसमास्मानो।। २

सुकृत तवायशोरया २ स्वामिका नकपरत्वनु तयासर्वला हतिआरम्भ नाप संग्रामः १

सर्वत्रउ

13

मुक्तानि आ र विस्तार्णवीतिसवति

जाठवेदनमाकीर्णफेनोच्चयं चाकम्पौ कलघोघर्घरस्वं स्फारीभवल्लोचनं। कंपप्रस्तवलद्ग्रीवामनन्तुश्वासोर्मि

१ नेत्रविलाप नुन्नाधरं विस्तार्णभुजगस्पृष्टकं कंठहरं लक्ष्यस्पन्दगावस्थिता ॥४९॥ बीभत्सानुभावाः। तत्र भरतः। आननेत्रवि

घूर्णनिलोचननासामुखाच्छादनैश्च निष्ठीवाव्यक्तपादपतनैः बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥५०॥ सर्वांगसंहारनिष्ठीवना

दयोप्यूहनीयाः। यथा। कपटहरे मुखमहह रे विस्तार्णवी स्यदि न करं लत्त्वा ॥ इतदेसपजणकवजन्त्रासामुखमस्थ

कैः पिदधे ॥५१॥ अद्भुतानुभावास्तत्र भरतः। स्पर्शग्रहणोल्लासहाहाकारैः साधुवादैश्च वेपथुगद्गदस्ववचनैः स्वप्ने

दैरत्निनयस्तस्य ॥५२॥ निर्निमेषप्रेक्षणरोमांचादयोप्यूहनीयाः। यथा। पाण्डवैर्वीक्ष्य तद्देहं अखंडितारागिर्मण्डलं। अद्या

पिनाकिनो नेत्रैरनिमेषो नैव ज्ञायते ॥५३॥ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यामनुभावनिरूपणं नाम तृतीयस्त

रंगः ॥ ॥ अथ सात्विकभावा निरूप्यन्ते। तत्र भरतः। स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलयमित्यष्टौ सा

त्विका मताः ॥५४॥ ननु रस्य सात्विकत्वं कथं व्यभिचारित्वं न कुतः सकलरससाधारणादिति चेन्न। अत्र केचित्। सत्वं नाम

परगतं दुःखभावनायामत्यन्तानुकूलत्वं तेन सत्वेन कृताः सात्विकाः इति व्यभिचारित्वमनाहत्य सात्विकत्वमेव व्य

पदेशः इति तन्न। निर्वेदस्मृतिधृतीनामपि सात्विकत्वव्यपदेशापत्तेः। न च परगतदुःखभावनायामस्य वेन

समुत्पद्यन्ते भोयमकरन्दः अतएव सात्विकत्वव्यपदेशस्तेषामिति वाच्यं। निर्वेदस्मृतिधृतीनामपि सात्विकत्वा

८१

सत्त्वेः॥ अत्र प्राणिमात्रसत्त्वस्य प्राणिवाचकत्वात् सत्त्वं जीवच्छरीरं तस्य धर्माः सात्त्विकास्तथा च शारीरा भावा
स्तंभादयः सात्त्विका भावा इत्यभिधीयंते। स्थायिनो व्यभिचारिणश्च भावा आंतरत्वान्न शारीरधर्मा इति शरी
रधर्मत्वे सति गतिनिरोधः स्तंभः॥ न च निरपत्रपत्वादवतिव्याप्तिः॥ शरीरधर्मपदेन तेषां व्यावर्तनात्॥ प्रलयभा
वे च चेष्टानिरोधेन गतिनिरोधः॥ अस्य विभावाः॥ हर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः॥ यथा॥ श्रोणीपीन
तरा न नुःऽऽ शत राभूमी धरान्ती वराव त्तोऽऊ स्पनदी ऊनो निन्न कुरी मात न मपांगभ्युतंरं सु भ्रामकरं वऊं
ऊ निकटे निर्विद्रिपमंदस्मितं गोविंदं समुदीक्ष्य स्मलहशास्तंभास्तिरोधीयते॥५४॥ वपुषि सलिलोद्गमः स्वेदः॥ त
स्य विभावाः॥ मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभयश्रमपीडाघातमूर्छाः॥ यथा॥ कांते तव ऊंत्वभ्रांते राऊं ते स्वेदबिंदवः॥ कु
ष्पता मदने नेयल्लता ऊ सुचे मेत्त्वदंः य॥५५॥ विकारसमुच्छ्रिरोमोच्छ्वासं रोमांचः॥ अस्य विभावाः॥ शीतालिंगनहर्ष
भयक्रोधाः॥ यथा॥ बकुलमुकुलसौकोशरोपनियुक्तमधुकरकूजितभाजि कुंजभूमौ॥ पुलकयति कपोलपालिमा
लिस्मितसुभगः कृपमघनं रस्तनुः॥ गद्गदत्व... स्वरस्य भाववैजात्यं स्वरभंगः॥ अस्य विभावाः॥
क्रोधत्रयहर्षमिदाः॥ यथा॥ व्यक्तिः स्यात्स्वरभेदस्य को पादुक्तिः क्रियेत चेत्। रतिपत्युः पुरो राधा मौनमाधाय
तिष्ठति॥५८॥ भावत्वे सति शरीरस्य दोषेपथुः॥ स्वंतंविशेषणात् सूचकस्यंदादौ नातिव्याप्तिः शरीरपदं त्वेत्सा ॥७॥

९१

म२

अयमात्र परं तेन शारीराऽवयवैकंपनाद्व्याप्तिः॥ अस्य विन्नावाः॥ आलिंगनहर्षशीतयः॥ यथा॥ कथय कथमुरो
जदाम्नि हेतोर्यदुपतिरेष चिनोतु चंपकानि। नवति करतले मे यदस्य कंपः प्रियसखि मे स्मृतिरेव सैष पत्री
॥५०॥ विकारः एव प्रस्तुत वस्त्वन्यथा भावो वैवर्ण्यं अस्य विन्नावाः॥ मोहभयक्रोधशीततापश्र
माः यथा॥ ऊऊँ रक्तवेति क्षणमानने नेत्रे स्मिष्टयोस्तयोः दिवाकरकराक्रांत शशिकांतिमिवादधे
॥५१॥ विकारजनितमश्रु सलिलमश्रु॥ अस्य विन्नावाः॥ हर्षामर्षधूमत्वयशोकजन्माशीतनिर्वि
मेषप्रेक्षणानि॥ यथा॥ वि[illegible]स्ज विसर्ज चित्तदुःखधारामयमुपकंठमुपागतो मुकुंदः॥ इति कथयि
उमश्रु बिंदुरक्ष्णो॥ निपतति वक्षसि पक्ष्मलायताक्ष्याः॥ ५२॥ शारीरत्वे सति चेष्टानिरोधः प्रलयः॥ र
सत्यंतविशेषणात् निद्रादेनातिव्याप्तिः॥ स्तंभादयः शारीधर्माः तेषां साहचर्यकथनेन प्रलयो
पि शरीरधर्म एव। तेनात्र चेष्टापदेन शारीरचेष्टा निमताः॥ मनसस्तु कर्म न तु चेष्टाऽ तदेव
चेष्टाश्रयः शरीरमिति शास्त्रात् तस्योक्तेः यथा॥ नो वक्त्रं नमितं धुतं न च शिरो व्यावर्तितं नोव
पुर्वासोनस्रथमारुतं निशादितं नाबानिं धस्रूं रं। शासने नापि विलोचनं विरचितं क्रीडाकला
कातरं चेतः केवलमाननेन मधुरिपो व्यापारितं राधया॥ ५३॥ जंभाद्य नवमः सात्त्विको भत्तावरतीति॥

पे

16

ना

त्वनिलालितउजृंभाननमुदंचसञ्जुवपुर्गास्विद्यत्कपोलस्थलं इत्यादौ शृंगाररलितत्कादौ सात्त्विकभावसामाद्भिकर
एपदर्शनात्। न चैषामनुभावत्वमिति विपरितमेव किं न स्यात्। सत्यमनुभावत्वे भावत्वाविरोधात्। पुलकादीनां तथा
दृष्टत्वात्। न चांगारकृष्णिने त्रुमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः। तेषां भावलक्षणाभावात्। रसानुकूलो विकार इति
तस्य लक्षणं। शृंगारकुर्युदयो न विकाराः। किंतु शरीरस्वेष्टाः। प्रत्यक्षसिद्धमेतत्। अंगारकृष्णिरक्तिमदिनं वपुरुषै
रिच्छया विधीयते। स्पते च जृंभा च विकार एव न वल्गित निष्ठ लोचनिवर्तते। यथा। आधायमानरहस्विस्थितया
संभावज्जृंभामवलात्मजायाः। वादुर्यतिस्मेरमुखो महेशः करांगुलिभिः कलयांचकार॥ ३३॥ इति श्रीभानुदत्त
विरचितायां रसतरंगिण्यां सात्त्विकभावनिरूपणं नाम चतुर्थस्तरंगः॥ ॥ अथ व्यभिचारिभावाः निरूप्यंते।
तत्र भरतः॥ निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः। आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः। ५८। व्री
डा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा। गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ५९। सुप्तिर्विबोधो ऽमर्षश्चा
प्यवहित्थं तथोग्रता। मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च। ५५। त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
एतस्तेनो रसेषु संचारित्वं अनेकरसनिष्ठत्वं अनेकरससमाप्तत्वं व्यभिचारित्वं। न चरोमांचादावतिव्याप्तिः। ते
षामपि संभाव्यत्वात्। ते भावाः शारीराव्यभिचारिणः एते चांतराव्यभिचारिणः। इयांस्तु विशेषः। ननु निर्वेदे ॥१८॥

इत्युक्तत्वात् तस्मिन्नेन भनितिस्थितरसस्थितिर्निर्वित्तिः। २

ताप

ले

... नतत्त्वज्ञानापाद्‌ईर्ष्यादानंदः तत्रतत्त्वज्ञानस्यस्थायित्वमितिसाहित्यदर्पणादौ सुव्यक्तं ॥ १

रसस्य पित्वं प्रतिवारितं वरूपं मितिचेत् । नारसपर्यंतस्थायित्वमितस्ततो गमित्वं चोपाधिभेदमादायोनयसं
भवात् । स्वावमाननं निर्वेदः । संसारे हेयत्वबुद्धिर्वा । तत्र विभावाः तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादयः । अनुभावाः स्वेदप्र
काशचिंताश्रुपातादयः । यथा । क्षौणीपर्यटनं श्रमाय विदूषावादाय ... यातिताः मानध्वंसनहतवपुः परिचिता
स्तेरनेधराधीश्वराः । विश्लेषाय सरोरुहसुन्दरदृशा मात्स्येकृता दृश्यपंकजानेन मयाप्रपंचनगरे नारायणः ध
नारायणः । ६७ । ग्लानिर्निर्बलता । निःसहता वा । तत्र विभावाः रत्यायासक्षुत्पिपासादयः । यथा आहतुं पुन
रीक्षणापन्नगिरः कंठाद्वहिर्निःस्रुताः शेषाश्लेषविधिं विधातुमपि पाणौ वोल्लता दोलिता । आतंस्तस्यमपास्यगाढ
तिहरौ वेजं प्रसंजनतपल्लिके ... कुरंगनयनागुरुरुचस्तस्या स्विलादृश्यः ।६८। उत्कर्षकोटिकानिष्टप्राप्ति
संधानं स्पृहा । निर्विघ्नारोपवाश्रंका । तत्र दुर्नयपरक्रूरतादयो विभावाः । अनुभावाः कंपक्षिपाद्यादयः । य
था । एते विचित्रविलोचनागुरुजनाः ... क्रूरवचः प्रपंचयशसः ... श्वाः
किंस्यादित्थमनर्थबीजमसकृत्संचितसवक्षोरुहि स्फुरत्कि मुकुलोद्भवा मनयनाः तिस्थस्पादिमस्याति । ६९ ।
परोत्कर्षासहिष्णुता परानिष्टचिंता वाऽसूया । तत्र विभावाः मसुद्धोऽन्यास्यः । अनुभावाः कोपचेष्टादयो
भावानादयः । यथा हर शिरसि भयात्पलधवासो निवसति का पिकलानुपारगानो । इति जिरवृत्ति विध्वंतु

इ में आर्यश्रुता हा उपहासे करिष्यंति

इसं हनसुरतगोपनार

दस्य मूर्तिं प्रति भवनं प्रति निद्रधरं भावानि ॥७०॥ हर्षोत्कर्षो मदः। दुःखासंभिन्नसुखानुभवजन्मा वा। तत्र विभावाः
पानं। अनुभावाः उत्तमानां निद्रा। मध्यमानां हसितं। अधमानां रोदनं। इन्द्रियसंमोहरूपा निद्रा। तस्मादिन्द्रि
यसंमोहनयनघूर्णनिसाम्येनापि स्वप्न निद्रा। न च हर्षव्यभिचारिभावेऽतिव्याप्तिः। तस्य हर्षमात्रस्य सत्त्वात् न तु
तत्रोत्कर्षनिष्ठोऽजातिविशेषः। किं च तत्र मनोमोहो ऽत्र च मनःप्रसाद इति स्वरूपभेदात्। तत्र निद्रादयोऽत्र पु
लकादयोऽनुभावा इत्यनुभावभेदाच्च। ननु विहितनिषिद्धसाधारणं मूढं मधुयावत्सिवाम्यहं मिलाहोवा रसेऽपि मदो
दृष्टोऽस्ति तत्र निद्रारोदनं वा नानुभावो न हि रोदिति निद्राति स मूढ इति बोध इति चेन्नाऽसौ रसभेदेनानुभावभेदः
शृंगारेऽनुभावाः। वीरे च नयनारुण्यं चमत्कारादयः। सामान्येन मदे नयनघूर्णनिवचनस्खलनादयश्चे
ति। यथा। रसनारसपल्लसोमधुस्वपुमस्माकमनर्थकं जनुः। इति तत्र स्वमस्तमिं ऽसिंप्रतिबिंबस्यापि
पा३ बिंबमञ्जुरित्ति ॥७१॥ आसप्रनवपरा वर्तेश्रमः। तत्र विभावाः रत्यध्वगत्यादयः। अनुभावास्वेदादयः। यथा
सरामचंद्रः सहनिशितायाः स्वेदांबुसंसिक्तपयोधरायाः। अपांगपातैर्मनसोपि तेजः जायः श्रमानशेषान् ॥६॥
शिथिलीचकार ॥७२॥ उत्कण्ठाद्यसूमत्वमालाजस्य विभावाः गर्भादयो अनुभावाः क्रियाकात्यादयो यथा

यद्यपि इदं उदाहरणं शिमाणवेदं श्रमायति नतु रत्यनाङ्गं तथापि तस्यामदविशेषेज्ञात्वा एतन्निवदतो मजूनेप्रायानीस्तरं

19

रेनेत्रां नसां निम्नगाः रतिपा॥ अंतरस्य हृस्य विशेषणत्वाभावात् शृंगारजं दग्धिरूपे वंचंच नीचकारे सर्थः

हरं हरं तं स्तनहारयष्टिं करेण रोद्धुं न शशाक नावत्। गिरेः सुता गर्भवती विदस्य दृग्चंचलं कामरयाञ्चकार।७३ दुःख
स्याद् दुःखातिरेकोवादैन्यं। अनौजस्यम् इति केचित्। तस्मात्तस्य बर्हिं विषयत्वेन तदनुमापकत्वात्। विभावो
विरहदारिद्र्यादयो अनुभावाः कार्श्यकेशसंस्कारादयः। यथा। तातनचरणानां अंसे कृतानमालिकास्तनबन्
धोन्नं लेखवंगस्त्रजो माद्यन्मन्मथकुंजरे रदङ्गन प्राप्ते विलग्नं मनः। किंचास्मद्विरहानलेन सरसं संदह्य
मानं वपुः गंडे पांडिमकैतवेन सुतनोः फेनोद्वयं मुंचति ॥७४॥ चिंता ध्यानं ध्येये चिंतायां मिति अनुरागस्य नास्
ध्यानं चन स्मरणात्मकं। स्मृतिभावस्याग्रे पृथक्त्वेन निरूपणात्। किंतु चित्तैकाग्रता। इष्टानाप्तिप्र
मृतयो विभावाः। अनुभावास्तापवैवर्ण्यबाष्पश्वासादयः। यथा। शंभुं ध्यायसि शैलराजतनये किं ना

त

मज्ञानी महे तस्यैवात्ति तनूनपात् शिवतनौ तापः समुन्मीलति। अक्ष्णोर् युग्मपथेन गच्छति बहिः शीत
रागावलिः पांडिम्नः कपटेन चंद्रकलिकाकांतिः समुज्जृंभते ॥७५॥ मोहो वैचित्त्यं। मूढ वैचित्त्यं इति धातो
र्निहितं मोह इति भाववपुः मोहोमोहशब्दः चोच्चि संकायकार्यवादिरिच्छेदः। तस्य विभावाः सावेगानु
चिंतनादयः। अनुभावास्तंभपातन... घूर्णनादर्शनविस्मरणादयः। यथा। अंतः स्मेरसुवर्णकेतके

अस्मिंतरे स्मेरं विकसितं यत्सुवर्णकेतकं

विरहाग्निना श्यामतां आभावकुजपुष्पस्रजः जनेत्रमालातेन तातारम्ति भावः। इयं वासवकसज्जा वस्थातो यदा उक्तावस्था प्राप्ता विरहा इत्येवं तत्रेत्यर्थः

रसतरंगिणी | पुष्टांतर्गमि: १ गौरमिति भाव:। | अर्हंप्रदेशो ४

हलशोणीधुलिरोहिणीलक्ष्मीवीस्त्रसमुचद्दिंदुवचदनांतीसांबुधेरुच्छ्रितां धांतुस्तं न स्तातकुसः शतमरवः कर्तव्यमस्तीदं
पर — यः सोप्यहान भुजंगपाशांतितो जातस्त्रिलोकीपतिः ।७५। संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः तद्युमलत्निशानरूपस्मरणरूप
व संस्कारजन्यत्वेनोन्नयोः संग्रहः । अनयाप्रभलत्निज्ञापाः स्पष्टकापत्तेः संस्कारोद्बोधकाः सदृशादृष्टचिंतादि
यो विभावाः अनुभावाः भ्रूसमुन्नयनादयः । प्रसक्तिज्ञासयोल्पा । कालिंदीसरसः समेसननसः कौजेपरिस्रुक्ते — नाव्यसरसः
शोभन तेप — निचक्रमंद्धमिरंसुधकरकृताम्नाक्रम्यविस्फुरति चंद्रोपिस्मरचापचापजन्मतावरंसमालंबते तनस्मात्सैं
वकदंबकुंजकुहरराधापरिरंभम्पति ।७७। स्मृतिर्यथा । वदनाबुजलग्नोद्दिष्टपातेमयिबभूत्यवतसम — स्मि
सुररं — समूलोदरकंचितदृष्टिराधिकायाः स्मितकर्मरितमानननंस्मरामि ।७८। धृतिः संतोषादुःखेष्वदुःबुद्धिवि
विनाबाज्ञानशक्त्यादयोऽनुभावाः अव्यग्रनोगादयः । यथा । वृषाभस्मरजोऽसिवेषुशर्मापिनदृष्टप्येषोवा
हनंत्वेलंत्वमनिपापिमन्त्रपरिपोत्रेगिः किमुस्मरपतिरीशत्वंकिमुहीपतेकिमुमहादेवेतिनोगीपतेकिंवात
स्पदेवदेवरतिवासंज्ञाजनेस्सजने ।७९। स्वछंदक्रियास्फोन्वोत्राजा ~~व्यवलक्तिपमवलाल~~ सत्त्वाल
स्ष्टानिष्पसरंसोग्दस्यचिनोत्नाः ~~मनुभावाः जननवायस्पनितिभिमेत्रहरसम्यपरि छेसहस्य~~ त्यषसदुप
भरवारिनिधिपास्मुदारवीर्यमागच्छतोहनुमतोहसितंनविवेरुः ~~उद्बीत्यनीरविधितीसम्पस्वीर्य~~ ।८०।

३ एताहशेली लाच्चरितेषिस्यात्मारामत्वादेतत सर्वेयु क्त मिति भाव:।

…कार्यं त्रासेनाभिव्याप्तिः। तत्र तत्र क्रिया[illegible] रहित एव। न तु क्रियासंकोचः॥ विनावाः दुराचारादयः। अनु॰ शिरोन
मन नयन मुद्रण प्रच्छादनादयः। यथा। त्रिनौ त्रिनौ प्रतिफलगतं भालसिंदूरबिंदुं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कमलनयनाद्वे वि
दीपत्रमेण। कांते चोलं हरंति हरिं तं जालमालोकयंती पृच्छप्रघाद्यपत्निसहसोपानिपंकेरुहेण। ९। इतरद्वितरा क्रि
याकरणं क्रियापापाः शीघ्रतावाक्चपलता। वि॰ मात्सर्यद्वेषादयः। अ॰ वैरिदर्शनिवाक्पारुष्यप्रहारादयः। य
था। लंकाचारिणि सेतुकारिणि रणक्रीडत्स्वमल्कारिलिप्त्रो बाणं द्रवन्तः प्रसादरीति पुरो रामे धनुर्धुन्वति। ऊता
स्तत्स्पर्शानैस्वे समरभारं मदं नस्फुरत्केयूरक्वणितानुमेयविशिखत्यागाः करस्त्रोण्यः। १०॥ चेतःप्रसादो
हर्षः। वि॰ प्रियदर्शनपुत्रजन्मादयः। अ॰ पुलकस्वेदाश्रुस्वरभेदादयः। यथा। पुलकिततनुः चक्रेण पालितराधाभुज
ऊति मुकुंदमुखेंदुवीक्षणम्। विरचयति नि मध्यस्तंगतागी निंगणयति नापि नितंबगौरवाणि। ११। आकस्मि
केष्टानिष्टोपपातविवर्त्तकः संभ्रमो वा आवेगः। वि॰ वैरिदर्शनप्रियश्रवणोत्पातादयो। अ॰ त्वरा रागीरस्त्र
लनाविपर्यासादयः। यथा। एको वासस्सिविश्लथे सहचरीस्कंधे दधे हितीयः करः पश्चाल्लछ्ति[illegible] चक्षुर्गेरिकम्पि
पितरक्तं तु मुखे त्राम्पाति। एकं कंटकविद्धमस्ति चरणं निर्गंतुमुत्कंठते चाम्पदे रिम्हगा दर्शनं रघुपते राजोक्त
सेनाचरान्। १२। सकलव्यवहारात्तमरुणनवनाजडता। नित्रमन्थपिस्मारनिरस्मुसेवतिया भिनतत्र

हर्षलिप्तविक्तिमान्यायासोनगणितरतिनावः। ५

ज्ञानविरहात्। न च ग्लानिनिद्रयोरालस्येऽन्तर्भावः तत्र तत्र कर्तव्यव्यवहारसत्त्वात्। दुःखानिष्टदर्शनादयो विभावाः।
अ॰ अनवधानापरिनिर्निमेषप्रेक्षणोष्ठ[illegible]च्छेदादयः। यथा। दुःशारवारिनिधिपारमुदारवीर्य मागधघ्नतो
हनुमतो हसितं विलोलः। उद्दीपनानि रतिनिधेनारमध्ये रखीन्द्रचित्रार्पितेव वपुनः कृपयो बभूव॥४८॥ आ
त्मनि सर्वाधिकत्वबुद्धिः सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वा गर्वः। वि॰ बलैश्वर्यविज्ञानलावण्यतारुण्यादयो। अ॰
अवहासभ्रूविक्षेपस्मितहसितपौरुषप्रकाशादयः। यथा। परशुरामवाक्यं। निःपीतः कलशोद्भवेन जलधौ
गौरीपते जगदि याहि तु हंत वपुलस्त्याटदहनेयावत्त्वनः प्रक्रमः। तावत्त्वम पाविपक्षनगरीं दग्नो रुद्र नारी॥
द्वंद्वप्रसवलदश्रुवारिपटलैः स्पष्टः पयोराशयः। द्र॰ इष्टसंशयो। निष्टफलत्वं वा विषादः। इष्टपदे
न जीवनधनयशोगुरीरपुत्रकलत्रादयो गृह्यन्ते। वि॰ अपराधधनगमनादयः। अ॰ उत्तमानां सहायान्वेष
णोपायचिंतनादयो मध्यमानां। अधमानां विक्षिप्तमनस्कता। ध्यानधारणमुखशोषनिद्रानिश्वासा
दयः। यथा। प्रत्याहृत्य पदि त्रिजगामि भुवनं वा नो नैव तन्त्रवोन्निशंघिशामिनि क्रुंचे जमेव पद्दिवा को विदः किं मथाभा
स्पादितः। तिष्ठाम्येव पदि क्वचिद्धनतटे किं ज्ञातमेतावता मध्ये वर्त्मकेलानिधेः समुद्रस्योपानः किमातन दिता॥
नां॥४९॥ अभिलषितस्य कंकनाशस्य हि बुतासलैः ह्रियाणामेकस्य क्रियाप्रारंभो वा। वि॰ प्रियसमागमादयो। अ॰ ॥१९॥
के

॥ रतिशयितैः मनोरथैः

तत्रगात्रगौरवास्य ॥ यथा ॥ आद्यः कैरपि केलिकौतुकमनोरंगैर्द्वितीयः पुनर्मत्सीमैसरस्वारूच्चंपककनवांगोऽ
स्त्रऽांगुष्कैः ॥ कंम्बीऽ ऽ उऽहारहेमवलयप्यासैस्मृतीयस्ततो नानः सुंदरिवासरस्यचरमेध्यामः कथं यास्य
२३ ति ॥ ७ ॥ इतीरिंयिमपहाय मनस्त्वं चिपदावर्त्ततेतदाभि रु (सुभस्य कारणत्वात् सुभावं प्राप्नु निस्मरत्नेभो
क्ता ॥ स्वप्नवह नाडिकायां मनोयदावर्त्ततेतदास्वप्ना दिसंनव ॥ वि ॥ स्वभावचिंतालस्य क्रमादयः ॥ अ ॥ पार्श्व
करणनपनस्वेवचनविन्नमवचनस्वप्नदर्शनादयः ॥ यथा ॥ गच्छन्नुकघुतपनदुहितुः पिच्छगुच्छावतंसः
पस्यपन्नस्मददनमसत्रुवत्सुभाऽ चितेनस्निग्धापांगः श्लिष्यिन्नवरराः स्तोकविस्पष्टहासो दृष्टस्त्वु
मेघश्यामो विष्णुः — म्नोकमलकलिकामंडनो मेघस्स्ऽ ॥ १८ ॥ ग्रहाद्यावेशोऽपस्मारः ॥ वि ॥ अपावित्र्यं भूमस्थिति धातुवैषम्या
त्कटहुवनयादयः ॥ अ ॥ कंपफेननिश्वासभूपतनविपर्यासक्रियालोलनादयः ॥ यथा ॥ उद्वेलन्नविपद्म्या
धररुचः पर्यस्तशाखानुऽ ॥ स्यूज्त्कोरकफेनबिंदुपटलव्याकीर्णदेहश्रियः ॥ त्वामन्वंगकलापकेऽ पु ॥ अ ॥ ४
मोलग्निरिंदु ३ — तलऽभः श्वासानिलोत्कंपिताः शैलेंद्रेस्तकपोत्निपातितमपस्मारं धुन्वंत्यलं ॥ २७ ॥ मूर्च्छाचापिवियोगतनतत्तरं
नि ॥ त्वव्कमपिविहाय मनः पुरावर्त्ति यदावर्त्ततेतदासुप्तं ॥ विना ॥ निद्रा ॥ अ ॥ नित्यनीमीलनप्रलापश्वासोच्छ्वासादयः ॥ य
था ॥ श्वासोच्छ्वासप्रचारं नदधरोपानमामीलिताक्षं कीडाऽकेऽ तपनदुहितुः सुप्तनः श्रीमुरारेः ॥ मंतः स्मेरंगि

३ हनूमतः सकाशात्

सनरंगि॥ यदि च स्वप्ने मनः प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् तत्र गतिमाप्तिः न तस्य प्रवहनाडी मनःसंयोगरूपस्थानत्व इन्द्रियजन्यज्ञानवत्वं
त्वं च रूपं ॥

भूतनिरूपं कापि कर्णावतंसं कान्विद्दोष्णोः कनकवलयं दाममुक्तावलिकाचित् ॥१७॥ इन्द्रियाणां प्रथमप्रकाशे विबोध
॥ विः निर्गच्छेः ॥ अनु ॥ अंगानुक्ति उत्पाद्य मर्दनांगुल्लिमोटनादयः ॥ यथा ॥ राधायाः सहसा दृशा कुवलयद्
[illegible] लपा ऽ परिरंभन नः कुर्वसीः कलंकं [illegible] निनदैः सा के लिके जागृतः ॥ अंगानुक्ति विवर्तमिन वपुः सो स्वस्य के
सद्धिषो लीलापांगतरंगसंगरुचिरं नेत्रांबुजं पातु नः ॥१८॥ प्राहं कारप्रश्रामभंगो [illegible] समीहा अमर्षः ॥ वि
श्रममानाधिक्षेपादयः ॥ अनुभावे रक्षितैः कंपनारुणादयः ॥ यथा ॥ अघाङ्गनेव नतुः सुरसिद्धान्तनास्त्वनुसे मंगोत्र
नास्त्रमेतं बध्वा ल्लागुलमूले दशमुखमत्ति नो भूतले भ्रामयामः ॥ शम्भुन्मार्गा विलोकप्रचलनयनेषा
सीतया साकमेनां लंकामुत्साद्य किं वा रघुपतिचरणं नो उपायं किं पामः ॥१९॥ आकारमूढहर्ष संगोपन
मवहित्थं ॥ वि ॥ ग्रीडाधाष्ट्ये कौटिल्य गौरवादयः ॥ अनु ॥ अन्यथाकरणम् अन्यथाकथनम् अन्यथाप्रेक्षणादयः ॥ य
था ॥ सत्कासस्पर्शीनि भणः सगतवान् वक्तुः सपाथो निधिः किंचित्कुंचित सोपि सारोलिख्वंसीता
परिसिद्धता ॥ हस्तांके एषु सुरुरुक्षणस्य वचनं स्मेराननो रावणो मुक्तादाममकरोत् कंठसविधे कीरस्य विस्म
स्मृति ॥२०॥ उग्रता निर्दयता ॥ वि ॥ अपराधदोषकीर्तनचौर्यतीर्थस्यादयः ॥ अनु ॥ तर्जनताडनादयः ॥ यथा
कोदंडं रणा जित्वा नृपति नुज्जादंडैः प्रचंडीकृतं तत्र जात्प्रति पक्षराजरमणी वेणी गुणो गुंफिता ॥ करा ॥२१॥

रावणस्वा नोद्गमः ६

२८ तरंगः १

रमा मुकुन्दस्य ३

भार१ वेदनद्रुमः गच्छन्ति दृष्टयं मन्तिरिति भावः४ जनु२ अन्तिवासितेर२ एतावन्ति दृंकर्तव्यं१ न

कार ऊ मरतोरपतन्नम्र न्वृष्ट दृशाच्चिपन्दध्वदंतननसे जनो स्तित्ति विशिरवस्तन्त्रस्तामुदीसङ्गे॥२७॥ यथार्थज्ञानं मतिः॥
वि॰ शास्त्रमुक्तिनादयः॥ अ॥ शिष्योपदेशाद्यच्छेपकरस्वालनवानु पस्थिपः॥ यथा॥ आदीनेत्रपुरीपयोधरघुरीकी अं
ऊटीश स्तटी पाटी रदु मवर्णनिभकविन्निमूठेदृंनैर्नीयते॥ गोविंदोलिउन्मादृंनेलिजगती नष्टेलिरूहस्ते लित्रुषा
हारेः समयस्तदकमनसा पुंसा परिक्रामन्ति॥२५॥ नयनवि नयानुनेयोपदेशोपालंभाः॥ अत्रैवांतर्भवंति
उपदेशो यथा॥ वसुप्रदे पूर्वजलोवधेयं मनो निधेयं चरणे हरस्य॥ निंद्यं विधेयं कुलं ते विधूयं विधौ विधेयं वि
धिरेव वन्द्यो॥२६॥ उपालंभो पि द्विविधः॥ प्रणयात्मा कोपात्मा च॥ प्रणयात्मा यथा॥ पाणौ णे यदि मा दृंवं यदि
पयो धारा हताशो दरे माली नावदने सुधापदिरवेर्गेने हिमानी पदि॥ स्थिमा किं च समीरणे यदि तदा स्वच्छ
नेवेतसंततिः किं नाम स्मरसि न मिपालनगवन्धकोधाम्भुधसधावसि॥२७॥ कोपात्मा अनमर्षेत्यंतर्भवति॥
यथा॥ ऊनयसि ऊगन्देवदेवदेवो नरणे सुधारसशीललं सुधांशो॥ ह्रैवहसि मेत्यपदि नाम पदुपतिवक्त्रास
रवासि किं ब्रवीमि॥२८॥ ज्वरादिविकारो व्याधिः॥ उपिनधानु काम क्लेशादयो विनाः॥ अ॥ दशापदुवादयः॥
यथा॥ हन्तुं समीपमन घर्षेराघिलि पदं तस्या ऊनंगी दशाः कुसुरंकनकाङ्गुलीयकदिवानेतुं बलिर्गच्छति॥ अस्मा
कं न निवेदयामि किमिता वेणी॥ मिष्यात्का लीयाहत्तुलेनाच्च नवगिरि कालियसरोजासापरि भ्राम्यति॥२९॥

एवं व्याधिप्रश्नक्रुरुरथनिमात्रेणवर्षपरथा खलात्मावधानतपास्थैर्य१
किमितिमाक्रमरस्येक्रियन्ते१

कीत्सृ हृदे१
उच्चारले

त्रि५

सि

विनाविचारमनारुह्यारोहणं नवागस्यागमने ऽतिभाति। विभाविचारपूर्वेण तस्य भाववर्तनोत्। तत्र सुखमुद्दि-
श्य क्रियान्तरं यो विचार एव। क्रियान्तरसमस्ति न तस्येवन्न। अथ श्रेष्ठकारि तोऽस्मा रसनियस्य मतं तत्रेदं दूषणं विभा-
प्रियविप्रियोगविनवकृत् पादयो नुनावाः हृयालपितहृषा हसितहृयरतेह नाद्ययोपया। नेयो का पिच
राभक्ति कं चन नतासे नास्ति मे राधिका एष्वा वेलकं नोपिक सन्निनेदा संमूर्छिता वर्तने इत्थं इतक्विचित्
विलिनिमुरनी रेरधीरे स्वरो वर्तिं मातनुतेकरेण नुरुयोराधाय संनाथते ॥ ९०॥ प्राणनिःक्रमणं
निधनं। विनोवानुनादौ स्पष्टौ। यथा। पर्यस्तां छिविकीर्णबाहुपततः संयाम भ्रमो नियालंकेशस्पन्
कशपाशमनिजःस्टद्दु समाप्तं कोनि। उष्टं नोष्ठ द्वरः करं किरति वावचार विंदनवासे स्वेधाम्नि मिथः क
पामपि सुराप्रपक्षमातन्वते ॥ ९१॥ मनो विक्षेपभत्रापसः। तथा। विचारा छेमनः तो नोमीतिराक
स्मिकमनत्ता नस्त्रासरतिक्लिनेनेव। ह्ययोरप्य कलेनोपयुः। वि। घोरस्वरश्र [illegible] तु
ला घोरसत्वदर्शनादयः। यथा। स्तनस्वर नेदरोमां वस्त्रस्त्रगात्रगौरवादयः। यथा। अष्टएवानोहरि
नाम रामवदनादिं स्पर्शं कं वह नरुवक्रालरमां तरसमगवान्मैनाकनमी धरः। के चलन्त
ति नुग्नितश्रुतिस्तनप्रसंग बालावृत्तिसक्रमा फुल्लतसिंधुपंकरुहरेत्रिमीं क्रमाकोहते ॥ ९२॥ ॥ १३॥

विचारो वितर्कः । विभावा विप्रतिपत्तिसंशयसाधकबाधकसमुद्भावनादयः । अनु० । शिरःकंपभ्रूसंचारादयोऽपि विनर्कस्य तु विधिः ॥ वि

चारस्तस्य संशयात्मा अनध्यवसायात्मा विप्रतिपत्त्यात्मा च । अनध्यवसायात्मा तत्र कोऽपि । किं संशयः ॥ प्रत्येकमुदाहरणानि ॥ कालि

दी किं नु तरुः ठारकमठः कर्कधनुः शंभवं रामो बालमृगाक्षकोमलतनुर्न शैवतं सो भुवः प्राहरः श्रवजाः खजाः द्विजिन्मतांगो

ऽपगरिष्ठपुनस्तस्मात्केवलमेष तिष्ठति मम मस्त्रे पस्फुरो भास्करः ॥१३॥ सोऽयं पुमिति नो भवेन्नगणना जेखा किमेषा स्फुटा लावैस्यादि

लोकिलं त्रिजगतामेषा किमु द्रौपदिका । आनंदद्रुममंजरी नयनयोः किं वा समुज्जृंभते राधायाः किमु वा स्वभाववसु भगारो माबे जि हु

ल्मीलति ॥१४॥ कर्पकेर्पयर्कैः परवंजनं खेलयंती विहरति यमुनायाः पापसिंस्वर्लवहिः । अपमुदयन्ति को वा शारदा शील भानुः

लादुपरि लिमिरगामेष को वा विवर्तः ॥१५॥ उपेन विमस्त्व सुधाकरकलाधिका राधिका कुरं किरणमालिनः किमुसकेतनस्य

वपुः नवा कनकमंजरी वल्लिकेव [illegible] स्तनः स्मरमरालसा कंपयके पसुमीलन्मति ॥१६॥ अनुदशावस्थासु प्रीतिः । अथ

गुलकस्याभलापमति चारित्ना वास्यंतरेन गुलितास्ता किं सुत ताखे तिन्वेत्यानं । अनुको अतिसा पस्ववर्णनात्मकस्मृतेस्तगुणक

धामात्मादेवत्रस्यापस्य तनवोलत्र । अत्र मीतिर्ज्ञानी घुलमधिका मतिर्व्यारि भावइति । कां त्वला हरणघ्रलेणीनरभसा

लेषोऽपि संविधिमिलवं तिशृंगारे रसे दृष्टेऽविज्ञात्वादयः । हास्यैव व्यपदेशान्यापदेशादयः ॥ इति । दशनोतेविरितिरहर्षनीचाः संयु

तस्कपासंपादनघ्रलोविः । अवमाननमुत्रतिपक्षकवैश्वरयः । अनु० । वक्रोक्तिनिर्भत्सनस्मितनिःश्वासवीक्षणप्रकृतिप्रघाटनादयः ।

यथा शृंगारे । संकेतीकृतकाननं प्रविशतो रम्योन्मुके तु हलाद्यमत्वं प्रति नावेन मावरं तोरस्यान्यन्तुत्रस्यनाः । उच्चत्कापमि

तस्नन । किं शलयेरात्मानमाहव तोराधामाधवयोर्निकुंजकुहरा दुद्रीविका पातु नः ॥१७॥ संग्रामे यथा । सभापि [illegible]

एपुं

प

पर

रूपटंबुराशीनपुरांकेठपुनरीक्षमाणः ॥ दशौकपींऽस्यमुखेसस्वेदमापोत्तपामासमरामन्वं ॥ १८ ॥ सर्वीतिव्यभिचारिस्थायिनोनिवि
सूरानिपातोपदर्शिताभिः आलस्योऽजुगुप्साः संभोगेवर्जनीया विप्रलंभे नेऽलस्यानिनिर्वेदश्रमशंकाग्लानिद्रोत्सुकापस्मारसुप्त
बोधोन्मादजाड्यास्त्याव्यभिचारिणः । हास्ये अवहित्थालस्यनिद्राप्रबोधासूयाव्यभिचारिणः । करुणे मोहनिर्वेददैन्यजाड्यवि
षादक्षमापस्मारोन्मादव्याधयः सस्वेदवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रूणि व्यभिचारिणः । रौद्रे उत्साहस्मृतिस्वेदावेगामर्षरोमांच
चलताग्लानिस्वरभेदकंपाव्यभिचारिणः । वीरे उत्साहधृतिमतिगर्वविगामर्षोग्ररोमांचाव्यभिचारिणः । भये स्तंभस्वेदगद्गद
तारोमांचवैवर्ण्यशंकामोहावेगदैन्यचापलत्रासापस्मारप्रयमृत्यवो व्यभिचारिणः । बीभत्से अपस्मारमतिमाधिमोहावे
गवैवर्ण्यानि व्यभिचारिणः । अद्भुते स्तंभरोमांचस्वेदगद्गदताविभ्रमता व्यभिचारिणः । शान्ते च व्यभिचारिभावा रसानुक
लाः कल्पनीयाः । स्थायिनोऽपि व्यभिचरन्ति । हासः शृंगारे, रतिः हास्यकरुणाशान्तिषु, क्रोधो वीरे, भयशोकजुगुप्सास्योः ॥ उत्तु
साहनयानके उत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणौ । उत्साहो रौद्रहास्ययोरितिवा ॥ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसत
रंगिण्यां व्यभिचारिनिरूपणं पंचमस्तरंगः ॥ ॥ अथ रसा निरूप्यन्ते । विभावानुभावसात्त्विकभावव्यभिचारिभावैरुपचीय
मानः स्थायिभावः परिपूर्णो रस्यमानो रसः । भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनो विश्रामो यत्रायत्तं क्रियते स
वा रसः । प्रबुद्धः स्थायिभावः वासनावा रसः । प्रबोधकाः विभावानुभावा सात्त्विकव्यभिचारिभावाः । तत्र भूताः प्रा
मानुरागे ऽतिसाक्षिः । सर्वानुभावाभावादौ हि स्थितावन्ये । तत्रापि जन्मांतरीयानुभावसत्वादिति । स च रसो द्विविधो लौ ॥ २४ ॥

किको लौकिकश्च। लौकिकसन्निकर्षजन्मा लौकिकः। अलौकिकसन्निकर्षजन्मा अलौकिकः। लौकिकसन्निकर्षः षोढा। वि
षयगतः। अलौकिकसन्निकर्षो ज्ञानं। तेषु वानुमितेषु ज्ञानमेतज्जन्मा। अनुमितेषु प्रतिनियमाकलनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्र
त्यासत्तिः। अलौकिकरसस्त्रिधा स्वाप्निकः मानोरथिकः औपनायिकश्चेति। औपनयिकश्च काव्यपदपदार्थोपनायेन। किं तु
त्वयोः स्वप्नानन्दरूपता। ननु मानोरथिको रसो न प्रसिद्ध इति चेन्न। प्रसंसा अस्माकं मनोरथोपरचितप्रासादवापीतटक्री
डाकानने केलिकौतुकजुषां मायुर्व्यतीसरेल्लादेमा मानोरथिकश्रवणात्। शास्त्रे सुखस्यैव विधिगणनात्। रसेन विना
सुखानुपपत्तेरिति। तत्र विशेषाः। तत्र नव रसाः। शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्ताख्याः नव
नाट्ये रसाः स्मृताः। सकलाधिदेवतं विष्णुः। स च शृंगाररसस्य देवतं। तेन सकलाराध्यतया सकललोकाकांक्षाविषयत्वेन वा शृंगा
रस्योपन्यासः। ननु यावत्सत्त्वं लोके स्वप्नः किं कार्यरूपं वा कथं न साः। आर्द्रतान्निलापश्च हास्यहानां स्थायिनां नामान्तत्र
तत्र सत्त्वादिति चेन्न। तेषां व्यभिचारित्वात्मकत्वात्। ननु करुणरसस्य न व्यभिचारित्वाभावात् तत्र स्वेत्स्वसंबा
लस्यैव करुणः। लोके हास्यः। न क्रोधः। स्थायिनः। कापि स्पृहास्यं। नन्वेवं परतन्त्रत्वे सत्त्वादत्र व्यभिचारित्वेनावश्यकत्वा
त्। धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनालघुत्वात्। व्यभिचारिरतिरेवास्तु। किं करुणेन। तिवेन्न। रतेः शोकजनि
शोककारणतायां रतेरुपक्षयात्। किं चरतेः करुणरसस्य व्यभिचारित्वे न शृंगारहास्यरौद्रवीराणां युव
मिथुनपरस्परप्रीतिहास्यक्रोधोत्साहानां तत्र तत्राभावात्। नवीनरसस्य जुगुप्सायास्तत्राभावात्। नान्तु

तस्य। तत्र विस्मयस्यानियतत्वात्। तस्माच्छोकस्य स्थायित्वं तस्य स्थायिशोकत्वं च। करुणारस्येतिरिक्तोरसइतिचेन्न
नुरतिरेवास्तु किं हास्येनेति चेन्न। साकरुणस्तु मन्निवारिणी। करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सानां तत्रानवरुद्ध शान्त।
नाद्भुतस्य विस्मयस्यानियतत्वात्। न शृंगारस्य। रतेः स्थायित्वापत्तेः। परंतु रसास्वादमे हास्यस्य साकांक्षभिन्न
रतिहास्ययोरसंकीर्णस्थायिभावत्वात् पृथक्त्वं कुतः स्यादिति चेन्न। हितोरसाधारणत्वात्। असाधारणप्रमो
दस्थायित्वं। यथा रतेः संभवे विस्मयापि शोकाद्यसाधारणत्वात्करुणे निषिध्यते। तथा तस्मात्कथमपि स्थायिहास
भावादसाधारणाद्धासो निषिध्यते। शान्ताद्येष्वेवमुक्तं। ननु वात्सल्यादावपि असाधारणहेतव भाइत्यादयः सन्ति तथा
च तेषामपि रसत्वापत्तिरिति वाच्यम्। भाइतादीनामपि रतित्वात्। तस्याश्च तत्रासाधारणे शृंगाररसत्वापत्तिः
ननु उत्साहक्रोधावनुमयत्र तस्माद्वीररौद्रयोरन्यतरस्यैकतरस्यैव रसो वक्तं नामि ति चेन्न। स्थायिने दृष्टनैहा
द उत्साहवासनावीरः। ननु रौद्रः क्रोधवासनारौद्रः ननु वीर। मनोः परस्परं परिहरणं प्रमोदः। सम्यक्संश्लेषे
रतिर्नवावस्थशृंगारः। पूर्नोरिकतरस्य प्रमोदस्यरते बोधिके श्रुत्मतायामतिरेके वाश्लेषेरिभावात् रसाभास
इति। स च द्विविधः। संयोगो विप्रलंभश्चेति। तत्र दर्शनस्पर्शनसंलापादिनिरन्तरमनुभूयमानं सुखं
परस्परं संयोगेनोत्पद्यमानं आनंदो वा संयोगः। संयोगो बहिरिन्द्रियसंबंधः। तस्योदाहरणं वर्णश्चेत् ५१५
मः। यथा। स्तंभेन चाटुवचनानि पराहतानि पाणिः पयोधरगतो जघनाद्विरामा तस्याः परंतु पृथुवेपथुरेव

न

ना॥ वीवितैश्रेयन्नसुहृदन्नस्मधुसूदनस्य॥८॥ निद्राणं हरणमुन्नमय्य वदनं कान्तेऽत्र चान्तस्थिते श्रस्तस्रस्तदुकूलदर्शि-
तवलिप्रवक्रनाभिश्रियः॥ राधायादरघूर्णदुत्सलदृशोली मदश्रोहलौ निर्दिष्कोणस्पृतरंगतैविरचितोरुद्घाय-
खस्मरः॥९॥ दिशान्तं समयानां नायकानां नायिकानां च भेदेन नायिकयोरवस्थाभेदेन बहवो भेदाः स्तत्वसं-
क्षेपं दर्शिताः इति॥ अथ हावा निरूप्यन्ते॥ तत्र लीलाविलासविच्छित्तिविभ्रमः किलकिंचितं मोट्टा-
यितं कुट्टमितं बिब्बोकललितं तथा विहृतं चेति विज्ञेया दश हावाश्च योषितां॥१०॥ नारीणां शृंगारचेष्टा
हावाः॥ स्वस्वभावजा नारीणां॥ ननु बिब्बोकविलासविच्छित्तिविभ्रमाः पुरुषाणामपि संभवन्तीति चेत्सत्यं
निवेतपामुपाधिकाः॥ स्वभावजा नारीणामेव॥ ननु एवं यदि स्वभावतस्तासां कथं नसंभवन्ती ति चेत्सत्यं उद्दी-
पकं न पक्षातिरेकान्यतासां हावा विर्भावनिरोधना व इति॥ लीलाविलासविच्छित्तिललिता निशारीराणि
मोट्टायितं बिब्बोककुट्टमितं विहृतानि आन्तराणि किलकिंचितमुभयसंकीर्णमिति॥ प्रियानुरूपवच-
वचनाद्यनुकृतिर्लीला॥ तत्र वि॥ सखि कौतुकाक्षेपः॥ नृपः प्रियपरिहासः॥ यथा॥ वंशीं वंशोचरस्मा-
द्दत्तं बलिमनो सखिकृहासितं सुनुवासं च कौतुकया नया विरचितं वंशीं खेरा धस्य॥ एवोः स्फुर्जन्ति
कस्यनिस्वनरतिशौर्यं कोधा द्रुतं न कान्तं राधां वीक्ष्य नताम्नतानपिहितां स्मेरो हरिः पातु वः॥११॥

ग

गमनवदनभ्रूनयनादीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः। अत्र वि॰। प्रियस्मरणदर्शनास्पदेनानुभावाः। अभिला
षवैदग्ध्यप्रकाराः संकेतनप्रकटनप्रीतिप्रकटनादयः। यथा। कुरङ्गलक्ष्मीदरस्फुरद्दलितदृष्टभ्रूवल्लिवेल्लन
पुर्वेल्लातङ्कं उल्लसन्ती सा स्विन्नसिचयं निम्नग्रीवं लपंसा वचः। प्रातर्नीत्तं नपुंडरीकपरीक्षणपरं स्पृशन्ति सपाटच्चु
री दृष्टिर्यं प्रतिज्ञापयत्येव रतिनार्वेक्रा स्तुकाधिकं ॥१२॥ कतिपयभूषणविन्यासो विच्छित्तिः। अत्र विभावास्सौ
कुमार्यप्रियसौभाग्यसौन्दर्यक्रोधक्लेशप्रकाशादयः। अनु॰। गर्वमानादयः। यथा। मृगपंकैः स्तनपङ्केरुहे
कंमौलौ नमालापुनः कस्तूरीतिलकं तथापि नुत्ते संसारसारां श्रियां सर्वाधिक्यमनोरिव नालपल्लवेय
दधासा सुभ्रुवोऽज्ञानामलिकमुतन्नमन्मथमहीपालेन मुद्राङ्किता ॥१३॥ वागंगभूषणानां स्थाने विपर्यासो
विभ्रमः। वि॰। मदरागोत्कण्ठादयः। अनु॰। प्रियसख्याद्युपहासादयः। यथा। मम केलिविधौ निजांशुक

धियापीतांबरस्यांबरं पश्चात्यायाः परिधाप्य पश्यनोऽज्ञातां प्रयाता सा बहिः आशातुवसनान्वल्लवपल्लवन्न
कोपं दशा दर्शयन् राधा कौतुकसाम्बरन्तः स्मितसुधाभिर्धौतरिः पातु वः। अपराधे न पुनः क्रोधाभासक
रः किलकिंचितं। तदाह। श्रमाभिलाषगर्वादिस्मितहर्षभयक्रुधाः। संकरीकरणं प्राज्ञैर्विज्ञेयं किलकिंचि
तं। अत्र वि॰। नखक्षतदन्तक्षतदानादयः। अनु॰। मर्मनिधारणादयः। यथा। कान्दं उमा रहनिद्रं विद्धमानं
मधुव्रतः कान्तानिशान्तिमानां पद्मे सुधांशुबभागिनि पमाने स्वर्णवल्लः स्विद्यत्किलकिंनिदाना ॥१४॥ क्रोधा ॥१६॥

गारसमुत्थिताः समुदयन्त्संत्रास रोलादितिव्रीडा निमीलितस्पधाधरा निरुद्धनीता ॥ त्रासः स्त्रानास्त्रे
रसे मनो नवकुलमालाललिता भूषिताः पायासुमपि श्रेयसराउद्गुहितुः स्मीताः कदम्बच्छदाः ॥ १४ ॥ वात्रावि
मुखेप्सति न्यायादन्निस्पृहामो हृषिपितं । अत्र विः सपत्नीत्रास लोकत्रास रुरुत्रादयः ॥ १२ ॥ मनः प्रेम
कम्पनं संकेलकम्पनादयः ॥ यथा ॥ तस्केऽस्पकथा रसं कम्पमपि श्रोतुं समुत्कण्ठते राधिका तु विकीर्णरत्नकपटा
दागलसो धाकृष्टिः । नसन्नेत्र पुटिस्फुरत्कुचतटस्विदो ह्रसद्दोस्तम्भि भावत्वाल्पं न कृटि स्वन ॥ अलसरि ॥ ति
मुहः रुक्षं तन्निमित्तोत्पत्ति ॥ १५ ॥ दुःखेऽदुःखवैषम्यातुदृग्मिति । अत्र वि । रागोत्कधदर्शने करऽज्ञातं ऊतजाधरस्य
हृदयः ॥ १६ ॥ कपटकायसं कम्प कपटसीत्कारादयः । यथा ॥ रोदुं पालिः प्रवजति विरादंगुली लिम्बवासो नृ
विक्षेपः । नवलिकृति लोनि नमतः प्रसन्नं । गाढं स्मृषे नवीन सुलनोरधी मोत्रान कारः कंपोन्कृ [illegible] प्रसर
त्तिमुखं संमुखा लम्पयन्ति ॥ १७ ॥ गर्वाभिमान सन्तताविकारो नाहरास्मको विक्षोकः । तत्राभि । यौवन
मदधनमदरूजन्म दक्षिप्रियपराधादयः ॥ १८ ॥ अवहित्थ [illegible] प्रकरणादयः । यथा ॥ कानातिः कातर
दृक् निपातं प्राणेश्वरः पार्श्वमुपागगामी सखीमुखे कंजलग्न [illegible] कुचा
॥ १९ ॥ सकलांगसमीचीनविन्यासोल्ललितं । तत्रैव विस्मितादयो न भवन्ति । तत्र किं । मनः प्रसाद विशेष

तमदनानुरागधीरत्वादयः ॥ अनु० ॥ प्रियवशीकरणलोकानुरागचमत्कारादयः ॥ यथा ॥ कलकणितमेखलं चपलचारुनेत्रांचलं
प्रसन्नमुखमंडलं श्रवणसंचलत्कुंडलं ॥ स्फुरत्पुलकबंधुरं लपितशोभमानाधरं विहस्य रतिमंदिरं व्रजति कस्य शातोदरी ॥ १६ ॥
प्रियसंनिधानाभिलाषा रसवृत्तिर्निवृत्तिं गता त्रमाजलज्जा ह्येयोविनागाः ॥ अनु० ॥ अन्यथाचेष्टितान्यथाव्यवहारादयः ॥ यथा ॥ व्या
जात् ॥ आलिर्भजयति कपोले चंद्रचूडे विधत्ते तिलकमुदयत्तं शोणभावं तनोति ॥ इति नयकुहादंगमुलंकपयंत्याघ्र
चलवसनवातैर्विघ्निताः केलिदीपिताः ॥ रणलक्ष्मणो यथा ॥ आनंदचाडो यदुनंदनस्य करपल्लवे धूमनक्षरेणकुचयाहिमस
खीलपंता ॥ मितिसंवृधानवक्षः शैलं त्वानुच्छुकोद्गके ॥ २७ ॥ नूतोरन्योन्यमुदितानांमपचेष्टितानां संबंधाभावः ॥ अभीष्टप्रा
प्तिवाविप्रलंभः ॥ न च मानात्मके विप्रलंभेऽव्याप्तिः ॥ मुदितयोरपि प्रियसंबंधानां वस्तुतस्त्वविशिष्टभावस्य तत्रापि स
त्वात् ॥ तत्रेदानीं न तु नो रिंगश्रेण्यं मुदितलाभावात् ॥ न तु यत्प्रियमभिलषतु गच्छति सापि विप्रयुक्तावेदितव्येत्य
सं ॥ सापि विप्रयुक्तैव ॥ अचिरेणाभीष्टदर्शना प्रत्याशाप्रमोदेन विरहधर्मस्याप्युपातादसंभवात् ॥ स च विप्र
लंभः पंचधा ॥ देशांतरगमनात् गुरुनिदेशात् अभिलाषात् ईर्ष्यातः शापाच्च ॥ समयात् देवात् विद्रुतादित्यादयः
स्तुत्रेया ॥ देशांतरगमनाद्यथा ॥ प्रस्थास्यते नो तु नो घर्मे प्रियतमे रोषः कंकणोच्चुतं धैर्ये लास्यवसितं मदेन गलितं
नित्रं मनसाविस्मृतं जीवेनापि प्रियया स्तुनाशिव शिवप्रारंजिवामनुवंकंपां द्वोजितकिंकणी कलरवमालेन ॥ १७ ॥

२६

॥१९॥

वैभ्यस्मृतिः ॥ स्मृत्या यथा वातातलेक्षुरएणनां वीणामंके कृत्वा मसिसखी प्राप्य नान्निं निधाय स्वैरं स्वैरं सरिलिखरागानुमारश्चैवानंत्री
बुध्याके ममपि विरहव्यामदीना गवन्ती मेनामेव स्मरति बहुशोणमूर्छना चित्रमेतत् ॥२३॥ गुरुनिदेशनं यथा । नास्कृान्दव
मे नरुगुरुमनासिजः कोप्येष भृंगस्त्वामो मंदो गंधवहः सितो मन्ययऊ घोषा कारो माधवः । अंगारेनवपल्लवः परभृतो विरो
गुरोसहय तनिर्यातो लिविचारिता कृपमम क्रूरास्त्वनयहः ॥२४॥ अभिलाषो यथा । अग्गारास्ति मुखं मुखं स्वा
यतोर्द्रकीलयावयो व्यस्तं चोलमऊनतो कश्चिदपि आऊासुनस्तिस्त्वो मार्गं विस्मरतो कश्चित्क्वचिदपि सकाहा
रं ऊस्यतो साचिविक्रान्तिमावपोर्यश्चनवद्भूयस्तदाशास्महेगरु ॥ ईर्ष्यितायथा । प्राणेशस्य प्रभवतिमनः प्रेमहे
मप्रस्तनं चेत ऋतदग्नपिकमलं जीवनं बंधुजीवं । आशास्तु त्रैयपितमखिलं बंधसातस्य जंगे स्याद्दे लेषाम पित्रिय
तनं चेडिमानं विमुंच ॥२५॥ शापा यथा । अम्पत्रयदिनिर्गतुनिष्ठा निर्गध्यद्भूतः । प्रियाविरहस्समेतो पेत्रशापो
ऽध्यान्विष्यति ॥२६॥ दैवाद्यथा । जावनेसतिविश्लेषो विश्लेषेसति जीवनं । कयोरस्पुनपोर्यूनोरहमेव निदर्शनं ॥२८॥
विद्वूरा यथा । केलिगृहे वामणिमंदिरे वा स्वशारमल्कानगरे हुताशनं । इतस्ततः प्रस्थितयोर्नयूनोर्वियोग
ऊनावि रात्मवल्लिः ॥३०॥ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसमञ्जर्यां शृंगाररसनिरूपणं नाम ... स्ततः
॥ हास्यस्य परिपोषो हास्यः । स्वयं द्विविधः । स्वनिष्ठः परनिष्ठश्चेति । तावुत्तमाधममाधमभेदेन त्रिधेति । स्वनिष्ठो ग

समयायथा । विश्लेषेजीवनोप्याऊपाल्गाविलुतमानसा । नस्त्वोनात गमियं प्रेहन्च कीवकी लटेगतानना ॥२८॥४

पिसाद्विधः परनिष्ठोपि षड्विधः । इति भेदा द्वादश हास्ये रसे हास्यः । तथाहि उत्तमानां च स्वनिष्ठं परनिष्ठं च स्मितहसिते । मध्यमा
नां स्वनिष्ठं परनिष्ठं विहसितोपहसिते । अधमानां स्वनिष्ठं परनिष्ठं चापहसितातिहसिते । उत्तमजनाई षद्विकसितकपोलमयूख [विकसित]
श्यानमपांगसुदृष्टहासितं स्मितं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च । उत्तमानां ईषद्विकसितकपोलं मुकुल[illegible]नयन[illegible]हितदंतं हसितं
स्वनिष्ठं परनिष्ठं च । मध्यमानां नासमयोचितं उच्चमस्वनमाकुंचितमुखं स्वभावविभूतेवदनं रागं विहसितं । स्वनिष्ठं
परनिष्ठं च । मध्यमानां [illegible]नासापुटं कुटिलदृष्टिवीक्षितं कुंचितग्रीवं स्फुटस्फुटनस्वनमुपहसितं स्वनिष्ठं पर
निष्ठं च । अधमानां मुद्यदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरस्वनमपहसितं स्वनिष्ठं परनिष्ठं च । अधमानां मत्युद्धतमतिवलना
श्रुस्फुटतरस्वनमाश्लिष्टपार्श्वं जनमारब्धकरतालमतिहसितं । स्वनिष्ठं परनिष्ठं च । स्वनिष्ठं स्मितं यथा । लोरविनी
मितदृक्तो विलोकनेषु अत्र रजनीगमपयन्नः । तां पुनः श्वः स्मिन्निसंस्थितां प्राप्य सन्नतमुतमुखः स्मितं दधौ ॥१॥
स्वनिष्ठं परनिष्ठं हसितं यथा । रोमांकुरं प्रेमगतं [illegible]मुत्युधुतस्वीपमुदी[illegible]विलासोः । पतासहासः किमु तत्पयोधेः
रथापि फेनस्तबकोपमानां ॥२॥ परनिष्ठं स्मितहसितं यथा । हरे[illegible]सुखे[illegible]यन्निसुचणसिवणकांत
पणी[illegible]परास्पः [illegible]मांतिकेनावामाः ॥३॥ हसितं परनिष्ठं यथा । त्रिशाते [सुर]
[illegible]स्वबलदरहितीरमधीरनादं जहसुस्तलरुपः ॥४॥ ॥२८॥

पहसितं परनिष्ठं यथा ॥ यो निरोधो मया रुद्धः स्तनितपदं यं पठनं बुधः ॥ शम्भुदुकूलनासेन तत्संस्थे नोपहस्यते ॥ ३५ ॥ अपहसितं प-
रनिष्ठं यथा । रत्नोत्संगे च वक्षे न यत्र स्वस्त्रके कंठावलग्ने परिमोच्य यंती । क्षिप्तां गनां दीर्घ नरं प्रसंतौ नारस्वरं वारव धूर्जे हा-
स ॥ ३६ ॥ अतिहासितं परनिष्ठं यथा ॥ चौरः कामरिपोर्गृहं निशि गतः कृत्तं कपालं वहन् बालं धत्तूरफलस्य तुल्यधियानो
नापुनर्मुकुलवान् । धावल्लान्धकलस्खलन् परिपतन्नमुत्सनविधूलिर्नु विशन् अट्टहासं धन्निमोमौलि कुलक-
सुमं स्वचैरिपाहस्यते ॥ ३७ ॥ शोकस्य परिपोषः करुणः ॥ आशाविच्छेदसातिसर्वेंद्रियक्षोभो वा ॥ न च विप्रलंभे नातिमा-
नः । तत्र ह्याशायाः सत्वात् । विच्छेदलति विप्रलंभे तु करुणावर । शोको दुःखं वर्णोऽस्य कपोतश्चित्रितः । देवतं वरुणः
स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च । स्वशापस्य बंधनस्य क्लेशोः स्वनिष्ठे विभावाः स्वनिष्ठः । परेष्टनाश परशाप परबंधन परक्लेश-
शादीनां दर्शनश्रवणे वैस्मरणं विभावाः परनिष्ठः । स्वनिष्ठो यथा ॥ तव नाथ करद्भरास्तं तवदेहे नस्तेहे वनस्य
सात्मस्मरूप स्मिन्नवैतः प्रतीपितेनवना स्मीति किं मुच्यनामनः ॥ ३८ ॥ परनिष्ठो यथा ॥ अनुबुन सुपयां तवाष्प-
नारस्मितं तं मृदितकमलदामक्काममालोक्य रामं । दिनमपि रविरोचिस्तापमंतः प्रसक्ते रजनीरपि च वध-
लेनारफाबाष्पविंदून् ॥ ३९ ॥ परिग्रहरोषः क्रोधो रौद्रः ॥ सर्वेन्द्रियाणामौद्धत्यं वा । वर्णोऽस्य रक्तः । देवतं रुद्रः
यथा । वंजां श्रुकः फिंनवकं नुरुगपतिसोयते किं नया रक्तेता । किं दत्तितं दानानव गिरिरानि । किं न रुप

स्त्रैः किमन्यैः। नामोहं दुःखदुर्योधननिधनसमुद्दंडबाहुप्रचंडप्रतापस्य सैन्यकोपप्रलयप्रहृतवशेनास्मि कस्यापि वशः ॥७॥
यथा॥ आतुंगतुरंगटापपटली खर्वीकृतो वीधरश्रेणीस्फूर्जितधूलिधोरणि तमस्तोमाकुलीकृतजगता बद्धस्य करे
र्वृंदस्वरणव्यानृतन्तोगीः स्वरस्य शौर्योदयभ्रमणग्रस्तलस्विन्निर्विधौतपाणो वपुः ॥४॥ परिस्फुरणेउत्साहः सर्वेंद्रियप्र
हर्षो वीरः। वर्णो गौरः। दैवतं शक्रः। स च त्रिधा। युद्धवीरदानवीरदयावीरभेदात्। द्वयोस्तु विशेषः। स चोत्साहा
पुष्कलो रक्तताप। प्रवसादिश्च तच। दानवी रदानसामर्थ्यादिभ्रमवकाद्दयाचारः आदीनादिभ्रनवः। अतएव
पुत्रजन्मनि नानिमाधिः। युद्धवीरो यथा। संग्रामांगणमागतेन दशमुखस्तेनायुधैर्मूर्छणाविस्मितं सुश्री
वेण विविनिनिंहतुमता बालो न माना नोकितं श्रीरामेण परं तु पानपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रियासां दानंद
रूरा द्धिं लव माय दुः। यज्ञजधिं दुग्धाय चेद्दास्यात्। दुःपरिरे विरहो भवेदिति भयाद्दीनवदिमापगा
मस्पाधिं नरू हानि विश्वपुपरा मायतत्स्मेनमः ॥४॥ दयावीरो यथा। दयाबीजं तरेनैत्रं मुकुरस्तत्र भास्करः
ततः समुच्छितावनीपद्मवा रामकुरुस्तणौ ॥८॥ नयस्य परिपोषोः सर्वेंद्रियविक्षोभो वा भयानकः विकः
रूपामः। देवतं यमः। स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च। अपराधस्तत्र निष्ठा यथा गोपी त्वीरघटी विलुंठनविधया पापा ॥१६॥

रत्यान्नीविद्वेः। पिश्रोस्मारनरशंकया भ्रश्रुवपुर्देवं समक्ष्णपञ्चरं रोमांचं रचयन्नद्दशो मुकुलयन्प्रसंगमुल्कंपयन्नसौ कुर्व
न्न मामिन्नसपरिग्रहं स्वापं समागच्छतो ॥ ४५ ॥ परनिष्ठो यथा। गंगायाः सलिलेन निमज्जन्नलिजटाजूटे परिभ्राम्यती
नस्य श्वस्य पार्ह्नि हुताशने फणिफणाभोगे च किंचिच्छ्रीयतो। उज्ज्वलीभूय हरस्य कण्ठकुहरं त्रिगंतुमुल्कंठ नेरा होरास्य मुही
सा किं न कुरुते बाल सुधारघुलिः ॥ ४६ ॥ विलम्बितो नाद्यालरनिष्ठो परनिष्ठो यथा। उर्वीरादृशाम्भ मुनिवैदृहर मुखेनाद
सुरैः कं पितां दिग्नागेभ्य वितंरवे रपिहयैरुलुष्णमाधा वितां सुयां वस्तु समुष्ठलन्नकुलनिधिष्याजो नवी चिभ्रमिभ्र
म्यन्से तु विशंकयाह नु मनोवक्रेदृशोसंदधे ॥ ४७ ॥ जुगुप्सा या परिपोषः सर्वे द्विपसंकोचोबाबीभत्सः। वलोऽस्य
नीलः देवतं महाकालः। स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च। स्वनिष्ठो यथा। कालाकुंजलीनान्नीऊनहलभिषः आरब्ध धूक्रे।
ल तिम्यं चादिचिनाद्धिहापास्तिचौच्चिदेनो निपातस्य झौविसस्पर्धिपन्नपन्नरुधिरश्रोतस्वतीश्रोतसि भ्रमस्य लुडु
मति स्वलस्यपरणक्रोधाकुलो नागविः ॥ ४८ ॥ परनिष्ठो यथा। छत्रंठंनां इकलैविरचयन्नतुतांचामरंवा। चिपु
षेमलिं मुडैः प्रचंडैः स्रजं गजजघने मंडयं योजस्वा। संचैर्नि राकुनायाः कल्पयविधिमतिप्रेतहृष्टांगना
नां मालोक्य कंठलिमाल्यनयपरिणयारंभजन्माबभूव ॥ ४९ ॥ विस्मयस्य सम्यक्समृद्धिरद्भुतः। च[illegible]

ऽस्यपीतः दैवतं ब्रह्मा। स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च। स्वनिष्ठो यथा। नानानिर्बधपापौघैर्हेलाहतदर्शनानां सरागः सान
पासार्थी श्लिष्टमात्मानं बकमन्यत॥५०॥ परनिष्ठो यथा। कश्चित्काञ्जीलहुंठलवद्धसुमनीवर्द्धो बुधविंदुवत् बाणा
ग्रे एजारत्नपोतक इव प्रापादि नोरावणः। लंका कापि विना प्रणायसहसामुद्रे च हस्तार्पिताः श्रुत्वैवं रघुनंदनस्य
रितं कोवानरो मां चलति॥५१॥ अत्युक्तिश्च मोक्तिश्चित्रोक्तिर्विरोधाभास उन्नतपोदृताएवं। अत्युक्तिर्यथा। नूयादे
वसताहितायन्मगवान्कोजावतारो हरिः। सिंधो केशमपास्य यस्य दशनश्रौतंस्थितायाभुवः। ताराहा
रतिवारिदिस्तिलकतिस्वर्वाहिनी मात्मगतिका उदयणि तिरूपापत्तिरहदैविश्वतारं कति॥५२॥ यथा। वा। द्वि
म्पहरे तु रिवकूलहरेविस्ताले विलीनत्पोम। चलति चंद्रकैर्मुकतिकनककमिरिः खादिस्तारालिरवराशुः॥५३॥
न्नमोक्तिर्यथा। तीव्रोत्कलि मरुचः करैः परिचितां सेलुकपोलस्थ जीनीराणि निकरं करेण हरता तुष्टीत्ल
तैनीरधौ मैनाकं समुद्रीसपंकपतितं शाल्मूरशंकाजून्मोहेरंवस्पपुनानु रंतशिखरमापारलीलारसः
॥५४॥ यथा वा। अंतःकोधमग्निज्वालायत्कपटनरहरिस्पारनिःश्वासवातप्राधूनावारिवाहाः कुलधर
णिन्हतः सानुकुशप्रस्खलनैः दिग्नागे नाजिबुध्यावनहरिणकूलैः शंकयाश्च दृजानां छायाश्चोत्सरकि
राते। शितिकसनधियाबीक्षिताः स्वर्वधूभिः॥५५॥ विरोधोक्तिर्यथा। गिरिर्विभिति मौक्तिकावलिमलिद्वयं ॥२०॥

स्थावरं स्मर तुहिनदीधितिखण्डजन माहतं यांच्छति धनुरपि तिमान्मथं क्षिपति भवंधमंधंतमोन्मन सिजायते क्षिपि
न कौतुकं तन्वते ॥५६॥ अत्र तणिकमखिलं विरोधोक्तिरेव । विरोधाभासो नायथा । कोप्यसोत्त्वमुकुंदनंदकोमिंदकोन्व
तिकंससंपदः । उज्ज्वलीतम सिकालियं ऊतो दूरतो नयसि तन्निवेद्य ॥५७॥ नाद्येवसर्वरिसाः भ्रान्तं रूपाः अद्भुता
द्याः परनिष्ठा एवेति प्रवृत्तिनिवृत्तिश्च । निवृत्तौ यथा शान्तो निरसः प्रवृत्तौ तथा मायारसे प्रवृत्ति जाति । एकत्र रसो शान्त
पत्ति रपत्तरं नोनिवक्लृप्तयाकं । नवरसरति रेवासकस्यास्लुप्तम्भिचारीन शृंगारस्यानदेरिणोबीभत्सस्यापि
तत्रसत्वात् । अत एव वीरस्यापि न हास्यस्य । नदेरिणः करुणस्यापि तत्रसत्वात् । अत एव न करुणस्या
पि न रौद्रस्य । नदेरिणो न तस्यापि तत्रसत्वात् । अत एव नाद्भुतस्यापि । न वीरस्य । नदेरिणो न यानकस्या
पि तत्रसत्वात् । अत एव नेन यानकस्यापि । नापि शान्तस्या नधिरोधित्वात् । न वत्ससामान्यएव रसः । तद्धि शृंख
लतरे । यान्निरसस्य रसानावृत्तापत्तेः । किंतु विद्युनश्वरन्तिहासक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयास्तत्रो
त्सर्गे नेविलीपंतत्वात् । नेन तत्रते व्यभिचारिणो वा इति । लक्षणं च प्रबुद्धमिथ्याज्ञानवासनामापारसं भि
न्नाज्ञानमस्यपस्याभावः । क्रियावाः सांसारिकत्तोगार्जकधर्माधर्मौ । अनुभावाः पुत्रकलत्रजन्य
सांप्रज्ञादयः । यथा । वारीनारीदृगंभोरुहरसकरी वापिकाकल्पिकं धातलम्बं चंदनानुकूलं प्रकटय निर

हरः कामिनी कामनीतिः । रूपं कस्मानुरूपं मणिमयभवनं बंधुरं बंधुरंगो जो को लोके राकस्यत्तमस्मिन्भवने सर्वदा स
वेदाता ॥५८॥ नाट्ये निर्वेदस्थायिभावः शांतोऽपि नवमो रसः । निर्वेदस्य परिपोषः शान्तः । शमोपश
मो वा । शमो कामक्रोधलोभनाशः । अत्र विषयदोषविरक्त्यादयः विभावाः । अनुभावाः आनंदाश्रुपुलक
हर्षगद्गदवचनादयः । यथा । हे पुत्र मे मिर्दिमिकं नवनं चेमं भ्रदेयं धनं पेयं नार्यपयो हरेभगवतो गेयं पदां नो
रूहं । नियं जन्म चिरायदत्तं शरणं धर्मो निधेयं मनः स्वेयं नत्रसिनासितस्य सविधे ध्येयं पुराणं महः ॥५९॥ विद
स्याध्ययनं त्वनंपरिचितशास्त्रं पुराणं श्रुतं सर्वं मिथ्यमिदं स्पंदनकमलाकांतस्य चेत्कीर्तितं उल्लवानं सदृशीत
तं विरचितं तेनैको नसानृयसासर्वं निःफलमालमालवालवलये क्षिप्तं नबीजं यदि ॥६०॥ इति श्रीभानुदत्त
विरचिता यां रसतरंगिण्यां रसनिरूपणं सप्तमस्तरंगः ॥ स्थायिभावजा दृष्टिरष्टधा । स्निग्धा । हृष्टा । दीना ।
क्रुद्धा । दृप्ता । भीता । जुगुप्सिता । विस्मिता चेति । अस्त्रिवा रिसावजा दृष्टिर्विंशतिधा । शून्या । मलिना । शांता ।
लज्जिता । शंकिता । विस्मिता । मुकुलिता । अर्धमुकुलिता । ग्लाना । जिह्मा । कुंचिता । वितर्किता । अभित
प्ता । विषण्णा । ललिता । केकरा । विकोशा । विभ्रांता । विप्लुता । त्रस्ता । मदिरा चेति । रसजा दृष्टिरसदृष्टिः
कांता । हास्या । करुणा । रौद्रा । वीरा । भयानका । बीभत्सा । अद्भुता चेति । अद्भुतेति शांतजा दृष्टयः कथिता ॥ १ ॥

विकसिता ॥ अर्द्धविकसिता ॥ मुग्धा ॥ घूर्णिता ॥ अलसा ॥ विवर्त्तिता ॥ अर्द्धविवर्त्तिता ॥ आवर्त्तिता ॥ नर्त्तिता ॥ अर्द्धनर्त्तिता ॥
पर्यस्ता ॥ सृप्ता ॥ स्तिमिता ॥ चकिता ॥ इत्थं दृष्टिभेदाः ऊहनीयाः ॥ ललितानेयथा ॥ मनसिजकुन्तफल्लविभ्रमैः अङ्गं वा मदो वा शशि
मुखि नवनं वा यौवनं वा क्वापि वा ॥ अखिलमपि कृतार्थं वीचिविक्षेपरवे लक्ष्मलविजयलीलाशालिनालोचनं
न ॥ ९१ ॥ स्रस्ता नाम यथा ॥ पर्यस्तालककरोत्क्षिप्तश्रमजुषः प्रस्पन्दगण्डस्थलिपः शंसन्तो सीकरशीतलेन शशिना वातं
स्मानन्वृत्ति ॥ जीयास्ता मलाधिराज्ञदुहितुर्निस्पंदनी लोमलघ्वापानि दितपुंडरीककमिषु नृत्यविलासि
मृगदृशो ॥ ९२ ॥ एवमन्येपि द्रष्टव्याः ॥ अथ रसानां जनकजन्यभावः ॥ तत्र भरतः ॥ शृंगाराद्धि भवेद्धास्यो
रौद्राच्च करुणो रसः ॥ वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥ प्रयमुच्यते ॥ परेषामपि रसानां काप्य
जकारणत्वादर्शनात् ॥ प्राचीनग्रंथकारैः संमतत्वात् ॥ अपि च कृपानुग्रहयोः शान्तिविक्ताविशालः ॥ कवेः ॥ अन्योन्यजन्यज
नकाः रसजाताः नवं समी ॥ यथा ॥ मातुर्दृष्ट्वा दृशोरुहयुगलगलद्बाष्पधारा सुदारा नातस्पर्शेषु वक्षःस्थ
लरुधिरस्वयंकुध्यता नागवेला ॥ हस्तेन्यस्तः सहस्रार्जुनदमनसमारंभगं श्रीपर्वीयस्फूर्जद्वैरिप्रि
नृसं ये श्रीसेकसकलकलास्त्रधारः कुठारः ॥ ९३ ॥ अत्र वीरं प्रति रौद्रबीभत्सयोः स्मरणता ॥ यथा तातचरणा
नां ॥ कुरंगाक्ष्या वेणी सुजनगविपरीते रतिविधावधिस्कंधं दृष्ट्वा किमपि निपतन्ती मसितटः ॥ अधिग्रीवं पुष्प

स्वबलकरवालमतिकरं स्मरन्नेव सद्यो विरमति परीरंभरभसात् ॥८७॥ अत्र नयानन्दकं अतिशृंगारस्य कारणता । एवम्
वा । पुष्पितैः पतितस्तेनां न स्पंदनस्पंदिनो दंदशितैः चिरविदितदशकंठस्य सत्वान्वारिदास्त्रैः । तडितितीनकपुत्रा
:साम्यमालोकमानस्त्रु तिनिपवनास्त्रे राघवः स्विन्नपाणिः ॥८९॥ अत्र शृंगारं प्रति वीरस्य कारणता ।
एतेषामंगांगिभावापन्नानां रससंकर इति नाम लोका वदंति । रसानां मिथो विरोधोपि । तत्र भरतः । शृंगारबी
भत्सरौ सोतपावीर नयानकौ । रौद्रस्य त्वेतौ नयानकौ हास्येकरुणयोः करुणो मिथो वैरिरसस्य वैरिरसस्य भावोवि रि५
भावः एव ह्यनिर्वारि नानोपि रसहानिकर इति तत्त्वकारः । ये तु तत्र प्राचीनसंमतिः । न च वैरिरसंसङ्गयादवैरिणां भा
पि तावुक्तं । न विनाभावं वसंवादिनावं नेवृकदाचन । किंतु अंगांगिभावापन्नयोरेकदा एव देश्ये सति वैरं । देश्यो भेदे सति न वै
रं कपिसंयोगस्तदभावयोरिव । समये भेदे सति न वैरं भूतले घटतदभावयोरिव वैरं यथा । प्रियेणालिंगमाना यान्प्रि
याया कुचकुंभयोः करस्तेन निर्मुक्तं रुधिरं कुंकुमायते ॥९०॥ देशभेदे सति विरोधाभावो यथा । एकः सिंधुभुवः करे विजुलि
तः चक्रेकाद्वितीयः स्थितः कामध्वंसिनि कालकूटकवलं चक्रे हि दृष्ट्वा तौ हतः । नूपौ सोरनिधे धनेदृश्येनेपाणि स्तुरीयस्ताताव्या यो
सक्तः कमलापतेर्जगिवत्तो नानारसाः पातु वः ॥९१॥ अत्र शृंगाररौद्रकरुणाद्भुतरसानां विरोधाभावः । समयभेदेन यथा ।
अंकेकामरिपोर्धतु परिरुतं तरजं संस्थितं कानने । निर्निमेस्त्रैः चिरांखरस्पर्शितं स्पृष्टं कपिञ्जलितैः जंकेशोदलि ॥२२॥

म

ताश्च्युतपरागतिलकावधूनां श्रुतंनीतासघ्नविरहभूस्तदखिलं रामस्य लोकोत्तरं ।६८। अत्राद्भुतशांतभयानकरौद्रवीभत्सहास्यवीरक
रुणा शृंगारएणां विरोधाभावः। शृंगारेण नावप्यनौ नारसानामिकत्र समावेशोयत्र सचरसः। शुभसरणिवृत्तिमंतस्याप्यतदेवो
दाहरणं। शृंगारवीरयोर्विरोधेपि नरसस्यहानिः। भस्योर्वीरेपूप्रनोरिवायप्पा। संस्मर्यवान्विभ्रवलकुवलयस्यपदे चेत्कृतह्रीपेतीसिनांसंवी
सरकृः शरदलितवपुः शोणितासारसिक्ता। रामेण क्रोधदृष्ट्यादरमुनिपतत्कुंडलोभद्रमोदक्रीडत्कालीकरालग्रंकृत्रीस
ह्वरी संदधे चापपृष्ठे ।६९। अत्र शृंगारवीभत्सयोर्वीरेपि न रसहानिः। एवं शृंगारेण नावापन्नयोर्विरोधेनोरेकत्रभावेन र
सहानिः। यथा। शैलोत्तुंगमगिरिमिपुंजलक्ष्मा कंवाक्स्त्रयद्देवमुमुक्षुद्दशाकंधरेण। सर्वं विदहतनयाविरहातुरेणरामेण
वाक्षिमसमस्त्रमिवकर्मनोकि ।७०। ननु शृंगारवीभत्सयोः सहजवैरं ऊतः। मधुनिष्पीपानिष्ठीवतोसंनोगद्दशीआलादिति
वैरसंसावीभत्सस्यजुगुप्सास्थायिभावः। सा चद्दरनिनिंतदस्तु स्पन्नवाति। ननु नयोरागोत्कधासहितिानुतथापिसतिवीभ
से शृंगारा द्दश्फले। तथाहि। पापिपरुद्धिविशालामुंडमालानपाणिस्पृष्ठतिनरकपालरोरवंचर्मचोरेनद्दृष्ट्रिगिरिसुताया। पट्ट
पातः पुरारेः समुद्यन्निविचित्रः कामिनोप्रेमबंधः ।७१। इत्यादाविति स्वेल्पत्वां निजनन्तुरेधमेपि भूषणे नन्तु मिरुपेनपत्मा
स्तत्र न भवति जुगुप्सातत्वेन प्रतीयमानं जुगुप्सोत्पादकं किंचप्रियसंबंधोपाधिकमधिकंनरं प्रेमतत्त्रोसद्यतोनिनस्थायि
भावाभावात् वीभत्सस्तत्र न भवति ननु वीरस्य युधि गच्छतः सपर्स्पर्शेन वक्तितारोद्वेवाकस्मिकोसातातिपातो विस्मयो
रति चेत्स सं वक्तितोविस्मयश्च तत्र तत्र रसावेशान्न भवत्येव। नतिवाविषयन्नेदः। वीरेन प्रतीनयात् नयं किंतु भुजंगा

हि। रौद्रेण प्रतिबलबलाधिक्यात्। किं तु लालाट्यः विस्मयरुचिः। रसवैरस्योत्पादकं निखिलमवधेयं। तत्र रसवैवायि।
अन्यच्च रसवैरस्योत्पादकं वचनं। तथा। नवाप्यं रसदेशे नावद्ये नद्यिशास्त्रविशारदैः। वचनमिति सुपलक्षणं। एवं भावावि
भावानुभावव्यभिचारिस्वशब्दवाच्यं। यथा। काहं कत्वं कमधुसमयः क्व त्रवाहलिका सो मेघच्छायाप्रतिचलमिदं क्व त्रवात्रेमयूनोः
अन्युर्यायुग्मचलरुचि। विरीनीवारिबिंदूपमानं मानं मुग्धे विसृज सकलं तु धर्ममेव प्रतीमः॥७२॥ अत्र निर्वेदस्य गलिपादकं स्वश
ब्दं शृंगारविरोधि शांतो चित्तं चापयति। अवधेयं। तत्र भावानयं प्रकृत्यलसः। अनौचित्यसाहचर्येनान्यत्र रसभंगस्य कारणं
प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसोपनिषत्परा। यतेऽत्र हेगकरमनानौचिते। लोकयात्राप्रसिद्धो मो चित्यं। तस्मादस्य नोन्
यत्र मिथो रतिः त्रैतेव रसः। एकस्यैव रतिश्चेत्तत्र सैव रसाभास एव। एकस्या एव रतिश्चेत्सा भाव एव। क्रमेणोदा
हरणानि। तासमागमश्च धावंधुरंदशकंधरं। प्रहर्तुं रमते कामो रामो वा निशितैः शरैः॥७३॥ अत्र रत एव एकस्यैव रतिः
न तु सीतायाः रतिः। निधुवनवनश्रांते यातं चलेनैयांचले। किमिति कलितग्रीवं मुग्धे मुहुर्मुहुरीक्षसे। विफलमखिलं यूनो
नीचे दूरे रतिपरस्परं रतिरियमनोज्ञा दैव। स एव निविष्टतो ॥७४॥ अत्र नायिकाया एव रतिर्न तु नायकस्या एवमेकस्या
अनेकविषया रतिरसाभास एव। एकस्याप्यनेकविषया रतिरसाभास एव। परं त्वत्र विशेषः। यस्य प्रथमं स्थिता वह्नो ना
यिकास्तत्र न रसाभासः। तथा सति दक्षस्यापि सकलो नायकस्य बहुकामिनीविषयरतेनैरसाभासापत्तिः। द

हीणनायकस्याप्याप्तानासापत्ते ॥ तस्मादयमवस्थितबहुकामिनीविषयकविरहाधिकनायकपरं मेनेतत् । अन्तलावविषयि
कानां वेश्यानां च रसाभासः । इति प्राचां मतं ॥ एकस्याः अप्यनेकविषयरतिर्यथा ॥ सम्पृक्तस्याद्यतारान्तवल्लितरलिता
यत्पुरो नेत्रताराध्यान्ताकेनाथ्य कान्तापदन्निमुखगतोविपृत्तेरतकान्ती ॥ ७४ ॥ कृसाद्यन्तुष्टः स खियरनुगमेक श्चिद्धुयो
नितापस्नातं कनाथवेण्यापयसि विधुल्लितायत्कृतेकापिवेणी ॥ ७५ ॥ एकस्यानेकविषयारतिः । यथा । प्रिंवेन्दुस्तिन्तिपत्र
तापलहरी प्रतिस्तरीया पुनः कासांनस्तनकांचनाचलतटे काश्मीरपंकायते । कासां मृगीनेत्रनिवनारजदशां सिद्ध
रलेखायते कासां वानवकेशयोः प्रियसखे माणिक्यभूषायते ॥ ७६ ॥ यत्र बहवो रसाः स्युः स शबलः । यत्र च भावा बहवः
वः स्युः स भावशबलः । तत्र रसशबलोदाहृतिरेव । भावशबलो यथा । प्रजल्पे … मुलिसुखं जायेत तस्याः
वचः वक्त्रं मे मम कः स्मरः … जगती भूयात् विनाराधया । निर्मुक्तो वमनस्तृपामृगदृशो जीवन्मम न्मादृशं धिगुन्म
त्तगतां किंकिं विजल्पितैः का सिप्रस्तुतभाव ॥ ७७ ॥ निर्वेदौत्सुक्यामर्षश्रममतिविषादहैन्यानां भावानां सांकर्य
दोषः भावशबलत्वमिति । अपरसालंकारभावानां निष्पत्तिः । स च त्रिविधः । निर्मुखो विमुखः परमुखश्चेति ।
भावविभावयोः स्यान्निष्पत्तिः । सो निर्मुखः । भावविभावानुभावानां अनुक्तत्वात् कष्टावगमो विमुखः । परमुखो
द्विविधः अलंकारमुखो भावमुखश्चेति । अलंकारमुखे अलंकारो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वात् रसो गौणः । भावमु
खे भावो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वात् रसो गौणः । अत्र प्राचीनसंमतिः । अलंकारस्वरूपविरोधित्वाद्विश्रामकारिणि । अलंका

॥ श्री ॥

रस्य मुख्यत्वं गौणत्वं रसनावयोः॥७८॥ अग्निमुखा। कव्यत्कर करणे उक्ताः॥ एवं विमुखो यथा॥ मैथिलीलक्ष्मणौ रामसु
ग्रीवः पवनात्मजः। लंकापुरं परिपरितिष्ठ यथा रंवा रांनि धैर्ययो॥७९॥ संक्रम्य रविजमुन्त्रीपतेः समागमलतास्क कुतो रस
: कम्परवशम्पते अलंकार मुखो यथा। एषा नर्जरवात्र मता मल्लीनां नातिप्रनाते नवबैरे विन्याः॥ आलिंगनैः किंतु
तुषारतानोः कांतिः कलां कस्य वपुर्विलग्नस्य॥८०॥ अत्रापि कुतो रलंकारस्य मुख्यता॥ भावमुखो यथा॥ सप्तांभोरुहि
नीरहारपरलालंकारिणी मेदिनी स्तुतं विप्रक्रलाय यो कृतवत: संकल्पो वाक्योद्यमं॥ नाभानीरुहात्सरोरुहतुवातो
कालमाविःकृतेहस्ताम्भोरुहि नागविस्पकिमपि श्रीअस्मितं पातुचः॥८१॥ अत्र रतिभावस्य मुख्यता। शान्तवीर
रसस्य गौणता॥ दिग्धरिधरा स्ते हंत यावबंधु संततं जनने विपुलां तद्धं यथा रसतरंगिणी॥८२॥ अयगायस्व
वाग्देवीदिशां रसतरंगिणी॥ अस्मत्प्रधेन पद्येन रचय श्रुतिभूषणं॥८३॥ यावज्ज्ञानोऽसु तच्चेव कालिंदी नुविव
र्तते। तावत्तिष्ठतु मे वाणी रेषा रसतरंगिणी॥ ॥ इति श्रीभानुदत्तविरचिता रसतरंगिणी॥ संवत ● सप्तदश
२७८ वर्षे शाके १६५० प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते सूर्ये कार्त्तिकमासे शुक्ले पक्षे रविवासरान्वितायां त्रयोदश्यां तदुपर
पत्रनिः भ्यनार्थं स्थिते नगरे सारंगधरसुतसोमेश्वरेण लिखितेयं रसतरंगिणी॥ आत्मार्थं परार्थं च॥ शुभं भव
तु॥ ॥ शु ॥ श्री ॥ शु ॥ श्री ॥ शु ॥ ॥ ॥ ॥२४॥

शिवार्पणमस्तु कल्याणं

[OrderDescription]
,CREATED=15.10.20 16:35
,TRANSFERRED=2020/10/15 at 16:41:59
,PAGES=49
,TYPE=STD
,NAME=S0004020
,Book Name=M-1678-RASTARNGINI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,